

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ “СКІФСЬКОГО” І ПРОБЛЕМА ЕТНО-КУЛЬТУРНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ НОСІВ СЕРЕДНЬОДНІСТРОВСЬКОЇ ГРУПИ

Одним із засадничих положень сучасного скіфознавства є тезис про те, що кочові іраномовні племена з Азії, яких в археологічній літературі прийнято називати скіфами, в VII ст. до нар. Хр.¹ прийшли в Український Правобережний Лісостеп і, підкоривши місцеве населення, створили в межах степової і лісостепової зон Східної Європи державу феодального типу. Одним з перших це припущення намагався обґрунтувати М. Ростовцев [Ростовцев, 1918, с. 76; Rostovtzev, 1922, s. 41–42 та ін.], який розвинув у цьому напрямку погляди Е. Мінза [Minns, 1913, s. 133]. Саме цих позицій у “скіфському питанні” й досі дотримуються окремі українські дослідники. Ба, більше, на відміну від М. Ростовцева, який все-ж таки вказував на надзвичайно потужну у всіх своїх проявах автохтонну культуру Українського Лісостепу², окремі сучасні скіфознавці, керуючись у своїх дослідженнях як правило “іранською теорією скіфського”, нерідко ігнорують особливості місцевої культури, намагаючись за будь-яку ціну вишукати в останній хоча-б найменші прояви номадизму. Одним із основних аргументів для цих вчених виступає все таж “скіфська тріада”, тобто звіриний стиль, кінська упряж та предмети озброєння, а також антропоморфні стелли та зміни у поховальному обряді. Однак, уважний аналіз усіх цих елементів не лише протирічить ідеї “завоювання”, але й навіть самій думці про згадану тріаду як про цілісний комплекс – свого роду індикатор конкретного етносу. Скіфська тріада, як вважає сьогодні частина дослідників, це лише абстрактний образ, створений не стільки скіфами, як самими скіфологами [Романчук, 2005, с. 383].

І навіть більше, часом проглядається тенденція невмотивованого “виривання” з абсолютно місцевого археологічного контексту (комплексу) найбільш презентабельних його елементів, як от: вістря стріл чи деталі кінської упряжі і оголошення цих виробів “*изделиями типично кочевнической культуры*”. Нагадаємо, свого часу в подібний спосіб із старожитностей чорноліської культури так само намагалися “вимивати” (зокрема із її поховальних комплексів, наприклад, Квітки, Бутенки, Ольшана, Рижанівка, Константиївка, Шевченківка та ін. [Дубовская, 1997, с. 183]) і зараховувати до кіммерійської культури численні й вишукані за формою та оздобленням предмети кінської упряжі, металеві вудила, псалії, вістря списів, сагайдачні набори, ажурні кістяні прикраси і т.п. При цьому чомусь навіть не ставилося питання, а властиво: чому ці предмети, які, як правило, супроводжували захоронення найбільш визначних осіб того часу, не могли бути виготовлені тут, на місці, самими ж чорноліськими-автохтонами для своєї військової аристократії. Прецінь, на Суботівському городищі та на десятках інших чорноліських пам’яток знайдено численні ливарні форми, тиглі, шлаки, які залишилися на місцях продукування різноманітних високоякісних металевих виробів. Чи не єдине, що до останнього часу “милостиво” залишали носіям місцевої культури прибічники паніраністичного підходу в кімеро-скіфознавстві, так це кераміку: і то, напевне, лише тому, що

¹ Ю. Виноградов і К. Марченко вважають, що переміщення зі сходу в Північне Причорномор’я кількох орд кочівників ранньоскіфської культури відбулося в другій половині VIII – першій половині VII ст. до нар. Хр. [Виноградов, Марченко, 1991, с. 147]. На думку С. Скорого, вести мову про прибуття у даний регіон в розглядуваний період якої-небудь орди, немає підстав; принаймні в археологічному матеріалі це припущення не знаходить підтвердження [Скорый, 2003, с. 73, прим. 50]. Додамо, що термін “Скіфія” є запозичений, як вважають, із східних джерел (Iskuzai, Asguzai), причому з найдавніших часів назва “Скіфія” стосувалась виключно східних областей поруч з Гіндукушем, Паміром і Гімалаями.

² М. Ростовцев, наприклад, наголошував, що “...іранство зустріло тут щільний уклад життя... і лише вкрило його ніби набриском своєї культури, яка майже не проникла в низи населення... Увесь фон тут місцевий... настільки сильний, що його засвоїли й скіфи-прибульці” [Ростовцев, 1918, с. 76; Скорый, 2003, с. 9].

вона мала напрочуд вишукану і пропорційну форму (яка тяжіла до місцевих зразків попереднього періоду), мала неповторний орнамент із землеробською символікою і траплялася на поселеннях, городищах та похованнях у таких кількостях, що її аж ніяк вже не можна було зарахувати до реманенту кочівницьких культур. І таких прикладів доволі суб’єктивного відношення до інтерпретації місцевого археологічного матеріалу в археології ранньозалізної доби України можна навести чимало. Саме цей, в значній мірі, особистісний фактор і міг вплинути на те, що постчорноліські пам’ятки Лісостепової України VII–VI ст. до нар. Хр., хоча сьогодні вже й не наважуються безапеляційно зараховувати до ранньоскіфської культури, однак вони й досі “...не мають звичного кореляту у вигляді археологічної культури. В літературі носії цих пам’яток часом фігурують як хлібороби лісостепової смуги скіфського часу” [Бунятян, 2005, с. 239].

Зрештою, вже традиційним стало применшення значення таких колосальних фортифікаційних об’єктів як чорноліські та постчорноліські городища, які за суттю – справжні протоміста, площею по кілька сот гектарів і аналоги яким (за величиною та за інженерно-земляними конструкціями) відсутні у всій Центрально-Східній Європі. Лише три з цих городищ: Більське (площею 4020 га, загальна довжина валів до 35 км), Трахтемирівське (близько 630 га) і Мотронинське (близько 200 га) стали в останній час предметом спеціального зацікавлення наших київських колег [Більське городище..., 1996; Мурзин та ін., 1999; Черненко та ін., 2005; Махортых та ін., 2006; Бессонова, Скорий, 2001; Фіалко, Болтрик, 2003; Більське городище..., 2006].

Суб’єктивний погляд частини дослідників “не бачити” в класичній чорноліській культурі (а також в заключному – жаботинському її періоді, за А. Мелюковою) підкурганні поховання таки чорноліської аристократії поставило під сумнів, як не дивно, й саму правомірність виокремлення в лісостеповій зоні захоронення кочівників-іранців. Оскільки ознаки, за якими прийнято виділяти останніх настільки нечіткі і багатозначні, що якщо спробувати їх застосувати на практиці, то тоді майже будь-яке випростане тілопокладення, яке супроводжується точильним бруском, круглотілим кубком, металевими втульчастими вістрями стріл та одно- чи двокільцевими вудилами можна трактувати як приклад захоронення іраномовного номада. Те, що прибічники домінації “іранського” в культурі ранньозалізної доби Українського Правобережного Лісостепу досі так зневажливо поводитися з місцевим матеріалом, призвело до ґрунтовної ревізії усього того, на чому базувалися їхні докази: і щодо трактування ними античних джерел (достатньо згадати хоча-б одну з перших “розгромних” робіт на цю тему відомої санкт-петербургської дослідниці І. Кукліної³ та подальшу широко знану дискусію на цю тему у “Вестнике древней истории” та в “Российской археологии”) і, зрештою, гостро критиковане окремими “іраністами” вищезгадане дослідження О. Дубовської, яка чи не першою так виразно наголосила на “нечистоті методу”, яким ті послуговуються у своїх наукових розробках. Погодьмося, що і назва “аборигени”, яку особливо часто в останні роки почали використовувати в українській археологічній науці прихильники паніраністичних поглядів для означення носіїв пам’яток чорноліської культури (і культури, яка змінила її на цій території в VII–VI ст. до нар. Хр.), не зовсім служить для підкреслення тої непересічної ролі, яку відіграла ця цивілізація пізньобронзової – ранньозалізної доби Правобережної України в усій тогочасній Центрально-Східній Європі.

Сучасне розуміння “скіфського” у лісостепових і степових культурах Центрально-Східної Європи. Віднедавна дослідники істотно переглядають час появи скіфського етнічного компоненту у степовій і лісостеповій зонах сучасної України. До ґрунтовної ревізії хронології ранньоскіфської культури (РСК) спонукало істотне заниження часу загибелі Урарту, яке запропонували С. Кроль і У. Зайдль після розкопок у Бастані (Північно-Західний Іран) –

³ Одним із найбільш вагомих результатів її дослідження є те, що “...попытка А. И. Тереножкина отождествить киммерийцев с племенами срубной культуры и проследить их историю в Северном Причерноморье с XVI по VII вв. до н.э., как показывает внимательный анализ, не находит подтверждений в источниках. Практически это означает, что следует искать иное этническое определение предшественникам скифов в Северном Причерноморье” [Куклина, 1985, с. 66].

одному з важливих форпостів, який, як і Кармир-Блур, заснував цар Руса II.⁴ І якщо донедавна німецькі дослідники у своїх працях брали за основу хронологію радянських урартологів, то нині вони відмовляються від неї і відносять час загибелі урартських фортець, у тому числі й Кармир-Блура, не до початку VI ст. до нар. Хр., а до середини VII ст. до нар. Хр. [Krol, 1984, s. 169; Медведская, 1992, с. 100]. Завдяки численним знахідкам речей ранньоскіфського часу, які виявлені в об'єктах і культурному шарі Кармир-Блура, ця пам'ятка стала базовою для визначення хронології кіммерійсько-скіфської архаїки. Зіставивши археологічні пам'ятки переважно Лісостепової України, Передкавказзя, Ірану та Східної Туреччини та всебічно проаналізувавши праці урартологів та асирологів про історичні події у досліджуваних районах, І. Медведська однією з перших дійшла висновку, що і кіммерійці, і скіфи користувались однаковою зброєю і кінським спорядженням, яке відповідає 2-му ранньокелермеському етапу ранньоскіфської культури, тобто археологічна “культура (кіммерійців і скіфів у цей час. – М. Б.) була єдиною без помітної різниці” [Diakonoff, 1981, s. 132; Медведская, 1992, с. 100]. Іншими словами, ті пам'ятки, які свого часу О. Тереножкін зіставляв з історичними кіммерійцями (1976), насправді належать ще до “передкіммерійського” часу і до інших, за етнічною номенклатурою, археологічних культур⁵.

У працях Г. Коссака, І. Медведської, С. Поліна та інших дослідників, на нашу думку, хибною є певна безапеляційність у зарахуванні до ранньоскіфської культури пам'яток, скіфську належність яких ще ніким не було доведено (Реп'яховата Могила I; Журівка 407, 432; Переп'ятиха; Старша Могила та ін.). Можливо, ці та інші пам'ятки VII–VI ст. до нар. Хр. з Правобережного Лісостепу, в т. ч. Середнього Придністров'я, й справді належать до одного з ранніх етапів немісцевої культури, однак це треба доказати. А цього дослідники ще не довели⁶. Сьогодні дискутується лише питання хронології пам'яток та типології речей, натомість етнокультурну атрибуцію старожитностей Правобережного Лісостепу відсунуто далеко на маргінес. Сучасні дослідники чомусь вже працюють над розробленням хронологічної схеми й періодизації ранньоскіфської культури, так і не з'ясувавши бодай основних ознак самої скіфської археологічної культури [Кузнецова, 2004, с. 228]⁷. Проблема пов'язана з передатуванням пам'яток скіфської архаїки (унаслідок чого час їх появи все більше відсувається до початку VII ст. до нар. Хр.), значною мірою – з браком переліку тих ознак, які б охарактеризували і доказували належність саме до “скіфської археологічної культури”. Однак питання про тотожність або відмінність понять “скіфи”, “скіфська культура” і “скіфська

⁴ Пожежа в Бастані має досить точну дату, оскільки в одному з приміщень знайдено близько 1200 булл з іменем тільки одного урартського царя Руса II і кількох принців. Ця знахідка дала підстави для припущення, що місто не могло загинути пізніше року смерті цього царя [Krol, 1988, p. 48; Медведская, 1992, с. 100].

⁵ На протипагу усталеному уявленню про Український Лісостеп як про основний ареал поширення кіммерійської культури, зокрема на пізньому етапі розвитку [Machortych, Ievlev, 1992], з'явилися праці, в яких пам'ятки передскіфського часу лісостепової зони ідентифікують із похованнями соціальної верхівки чорноліської (Квітки, Бутенки, Ольшана, Рижанівка, Константинівка, Шевченківка), фракійської (Шолданешти, Снджа) та кизилкобінської (Зольне) культур [Дубовская, 1997, с. 183].

⁶ Уже давно постала потреба у розробленні об'єктивної і вичерпної (а не вибіркової) класифікації поховальних споруд Правобережного Лісостепу періоду раннього заліза, відтворити усі максимально можливі нюанси в етапах захоронення у них небіжчиків. Також треба простежити закономірності у підборі чи розташуванні інвентаря і з'ясувати: чи ці поховальні традиції привнесені у Правобережний Лісостеп ззовні чи навпаки – виявляють генезис у місцевому матеріалі, а прийшли елементи в ньому не фіксуються навіть на рівні компонентів. В останньому випадку це радше свідчило б про гомогенність місцевої культури (ще з білогрудівсько-чорноліського часу?), а, отже, потребувало б розробки власної періодизаційної схеми пам'яток лісостепової (і степової?) зони сучасної України, а вже тоді – зіставлення цієї новорозробленої періодизації автохтонної культури з періодизацією кіммерійсько-скіфської архаїки [Медведская, 1992, с. 105].

⁷ Послідовники так званої іранської теорії скіфського, не знайшовши підтвердження наперед розробленим схемам, не цураються навіть свідомого і відвертого насилля над першоджерелами: “Огляд різноманітних способів узгодження письмових і археологічних свідчень про події ранньоскіфської історії, – читаємо у рецензії на працю Н. Погребової і Д. Раєвського, – призводить до невтішного висновку, що таке зіставлення взагалі немислиме без певного насилля над джерелом і що проблема полягає у виборі найбільш виправданого варіанта цього насилля [...] Це дає свої позитивні результати”. Див.: Махортих, 1994, с. 231. Свого часу М. Погребова і Д. Раєвський взагалі запропонували розглядати ранньоскіфський археологічний комплекс не як культуру, а лише як набір новацій [Погребова, Раєвский, 1992, с. 82–84].

археологічна культура”, як зазначає Т. Кузнецова, досі навіть не ставилося у науці [Кузнецова, 2005, с. 228].

Натомість, тепер й надалі загальноприйнято інтуїтивно (а отже, бездоказово) переносити поняття “скіфи” на майже будь-який археологічний матеріал, який має кочівницький вигляд або ж включає певного типу елементи озброєння чи кінської упряжі. Отже, на думку дослідниці, “[...] скіфська матеріальна культура поки- що лише названа і відповіді на питання про те, чому названа дослідниками матеріальна культура є скіфською, поки-що, немає. До того ж слід визнати, що добре відома кожному археологу “скіфська культура” потребує доказів, і в археології немає набору ознак, які характеризують і доказують “скіфську археологічну культуру”, що однаково належить як до пам’яток Північного Причорномор’я, так і до пам’яток інших територій” [Кузнецова, 2005, 228].

Сьогодні наука не диспонує матеріалами, які б засвідчували наявність у Правобережному Лісостепу кочівницького іраномовного компоненту. Тут скіфські елементи (як тенденція) з’явилися не раніше кінця V–IV ст. до нар. Хр. [Гаврилюк, 2005, с. 106].

Більше того, навіть у прилеглих до Українського Лісостепу причорноморських степах, які в пізніших час стають основним ареалом розселення номадів, попри величезні за масштабами археологічні дослідження, нині відкрито лише близько тридцяти пам’яток, які можна відносити до VII–VI ст. до нар. Хр., до того ж три четвертих з них виявлені в останні роки. У статті С. Бессонової ідеться про 24 ранньоскіфські могили в степовій зоні Українського Причорномор’я, причому дві з них належать до VII ст. до нар. Хр., чотири – до кінця VII ст. до нар. Хр., ще три – до кінця VII – початку VI ст. до нар. Хр., одна – до другої половини VII – початку VI ст. до нар. Хр., а шість – VI ст. до нар. Хр. [Бессонова, 1990, с. 20–23]. В. Ольховський у своїй праці описує вже 27 скіфських архаїчних поховань у степовій зоні України, причому шість з них він відносить до середини VII – рубежу VII–VI ст. до нар. Хр., а 21 захоронення датував VI ст. до нар. Хр. [Ольховский, 1991, с. 56]. С. Скорий у своїй праці проаналізував наведені зведення, до яких долучив (правда, лише з огляду на наявність серед супровідного інвентарю кістяних грибоподібних стовпчиків) ще шість поховань, що опублікувала О. Дубовська і датувала їх VII–VI ст. до нар. Хр. [Дубовская, 1990, с. 188] та ще два поховання з Криму, які В. Колотухін датує другою половиною або кінцем V – початком VI ст. до нар. Хр. [Колотухин, 2000, с. 58–56; Скорый, 2003, с. 27].

“Стає очевидним, – зазначає С. Полін, – що їх украй мізерна кількість об’єктивно віддзеркалює демографічну ситуацію у степах Північного Причорномор’я в VII–VI ст. до н. е. і фіксує тут відсутність постійного населення [...]. Про значне стабільне населення в цьому регіоні за археологічними даними можна говорити лише для V ст. до н. е. і то не раніше середини. Це часи Геродота і незадовго до цього” [Полин, 1994, с. 95–97]. С. Скорий спробував систематизувати критерії виділення у поховальному обряді типово скіфських ознак. Дослідники цього питання серед найбільш виразних ознак, характерних для євразійських степових культур періоду раннього заліза, називають захоронення коней, що супроводжують могили знатних воїнів-кочівників [Ольховский, 1991, с. 164; Гаврилюк, 2005, с. 105]. Про цю ознаку, але вже – як про суто скіфську, писала свого часу С. Бессонова. Однак у скіфів степового Причорномор’я захоронення коней з’являються лише у V ст. до н. е., пізніше, ніж у сусідів, а захоронення конюхів – IV ст. до нар. Хр. [Гаврилюк, 2005, с. 105]. Так само пізнім в Українському Причорномор’ї вважають кочівницький звичай ховати померлого на розстеленому захисному обладунку. Цю ознаку скіфської поховальної обрядовості свого часу виділив В. Григор’єв [Григорьев, 1989, с. 96–100] і до неї нещодавно ще раз звернувся С. Скорий [Скорый, 2003, с. 49]. Останній зазначає, що вісім випадків поховань на обладунках припадає на степову зону Українського Причорномор’я, однак, Сергій Анатолійович чомусь не пише (і на це звертає увагу Н. Гаврилюк у своїй рецензії на його працю), що усі вони датуються часом не раніше V ст. до нар. Хр. [Скорый, 2003, с. 105]. Зрештою, такий оригінальний і притаманний, як вважають, переважно скіфам-іранцям звичай вбивати у дно і стіни могили різну зброю, виділений у 1984 р. С. Бессоновою [Бессонова, 1984, с. 7–10], поширюється у Причорноморській Скіфії шойно з кінця VI – початку V ст. до нар. Хр. і практично невідомий

за її межами [Ольховский, 1991, с. 161; Скорый, 2003, с. 47]. Отже, жодна з перелічених ознак саме скіфського, як уважають провідні фахівці, поховального обряду не зафіксована у пам'ятках VII–VI ст. до нар. Хр. Українського Правобережного Лісостепу. Звідси випливає припущення, що пам'ятки цієї території належали якомусь іншому – за культурою й етнічним з походження – населенню, поховальний ритуал якого відрізнявся від степового кочівницького. Схожу думку висловила близько двох десятиліть тому І. Кукліна, яка писала, що “[...] спроба О. Тереножкіна ототожнити кіммерійців з племенами зрубної культури і простежити їх історію в Північному Причорномор'ї з XIV по VII ст. до н. е., як доводить уважний аналіз, не знаходить підтвердження у джерелах. Практично, це означає, що попередникам скіфів у Північному Причорномор'ї слід шукати якесь інше етнічне оприділення” [Куклина, 1985, с. 66].

Передбачаючи ґрунтовний перегляд “ранньоскіфської” належності пам'яток Середнього Подніпров'я, а ширше – Правобережного Лісостепу з Південним Побожжям, ще у 1967 р. німецький дослідник Г. Коте запропонував називати це населення псевдоскіфами, під яким розумів агатирсів як нащадків скілотів [Kothe, 1967, s. 61–79; 1970, s. 26; Колосовская, 1982, с. 52]. Г. Коте аргументував також припущення про те, чому під скіфами в Північному Причорномор'ї слід розуміти лише царських скіфів, яких дослідник зіставляє із саками давньоперських написів (у тому числі Накширустемського).⁸

Етногонічні версії Геродота: мовознавчий і археологічний аспекти. Серед багатьох проблем, які успадкувала українська скіфологія з минулого, однією з найбільш дискусійних залишається питання етногеографії Скіфії. Питання неуспішного розв'язання (майже кожен дослідник пропонує свою “карту” етногеографії Скіфії), можливо, зумовлене тим, що підходили до цієї проблеми винятково з позицій так званої іранської теорії скіфського. Хоча відомо, що власне Українське Причорномор'я було тим місцем, в якому розвивалися і формувалися стародавні індоєвропейські діалекти (в тому числі індоарійський та іранський). На жаль, у сучасних археологічних працях “північнопричорноморський етап індоарійського” (як назвав його О. Трубачов) якое дивно збляк, потускнів і втратив усяку конкретність, затінений іранською теорією скіфського [Трубачев, 1981, с. 3–21; 1999, 157].

Якщо донедавна більшість дослідників була переконана в тому, що скіфи за мовою іранці, то нині мовознавці твердять обережніше: частина скіфів розмовляла іранською. На думку фахівців, іранській теорії скіфського завжди доводилося зважати на існування у Скіфії Геродота явно неіранських елементів. Зокрема, це стосується так званої Західної Скіфії, звідки походить одна з етногонічних легенд, яку називають борисфенською або ж скіфською (Геродот, IV, 5–10). І скіфська, і пізніша грецька версії цих легенд, на думку провідного мовознавця, можуть свідчити про великий арійський або індоіранський поділ, який відбувся у минулому на цих землях. Звідси й переконання скіфів, що вони – наймолодший з усіх народів. Зрештою, із Західною Скіфією пов'язана династія царів, яку ще донедавна вважали винятково “скіфською” і яку в літературі запропоновано називати родом Анахарсіса, з огляду на найбільш іменитого його представника [Трубачев, 1999, с. 158].

Обидві етногонічні легенди, які записав галікарнаський історик, у зіставленні з результатами найновіших мовознавчих та археологічних досліджень дали підстави виділити два блоки в етногонічно-історичній ретроспективній схемі.

I-ий блок етногонічно-ретроспективної схеми. У перший блок виділено борисфенську (скіфську) версію легенди, за якою першопредком скілотів був цар Таргітай, що розділив свої володіння між трьома синами. Від першого (старшого) Таргітаєвого сина – царя Ліпоксея – походить рід авхатів, від другого – царя Арпоксея – походять катіари з траспіями; а від

⁸ Геродот. – IV. – 64,2. Еламська форма – Omu-marka, акадська – Umu-urgā або Humrka. Все це дає підстави Г. Коте висловити припущення, що скіфо-сакською мовою це позначення могло звучати як *amurka, причому друга частина слова означала “царський”, а першу можна порівняти з назвою Амудар'ї (Аракс – “велика ріка”, “великий потік”), тобто перекласти як “великий”, “величний”. Тоді Saka *amurka слід перекладати як “великі царські саки”. Саме слово складається, на думку Г. Коте, із суфікса – “ка” і кореня – “sa” – собака. Таким способом перекладали це слово Равлінсон [1859, р. 546], Бергман [Bergman, 1846, р. 2], Юнкер [Junker, 1926, s. 876–878], Віндекенс [Windekens, 1949/1950, s. 100], Куклина [1985, s. 109].

наймолодшого третього сина – Колаксай – царі паралати. “Оскільки країна була дуже великою, Колаксай розділив її на три царства між своїми синами”, в найбільшому з них зберігалось священне золото (Геродот, IV, 7).

Переказ про Таргітая та його нащадків, на думку більшості дослідників, генетично належить тій частині Скіфії, за якою ще в часи Геродота зберігалась назва Стара або Споконвічна (Прадавня) Скіфія і в якій розташовувались численні реліквії та святилища (наприклад, Еksamпей або Священні Шляхи мовою греків, звідки відправлялись ритуальні процесії гіпербореїв⁹, де стояв мідний казан царя Аріанта та ін.). На думку Г. Коте, О. Хазанова та інших, уся борисфенська версія легенди про Таргітая та його нащадків – таргітидів, походить із середовища місцевих осілих хліборобських племен Північного Причорномор’я епохи бронзи, ймовірно, кіммерійського походження. Прийшли ж елементи у розглядуваній борисфенській версії етногонічної легенди простежити не вдається [Хазанов, 1975, с. 78]. Власне, на цьому, насамперед наголошував Б. Граков, коли писав про безсумнівну давність Таргітая, який “[...] в надрах епохи бронзи став патріархом Подніпров’я” [Граков, 1950, с. 18]. О. Трубачову вдалося встановити зв’язок імені Таргітай (Геродот, IV, 5) з індоарійським іменем Turgutawia, яке виявлене в документах Мітанії (Північна Сирія) на алахських табличках середини II тис. до н. е. [Laroche, 1966, р. 185; Трубачев, 1999, с. 38] і, як його відповідник – ім’я меотянки, розлученої жінки синдського царя Гекатея у V–IV ст. до нар. Хр. [Polien. Strateg, 55; Трубачев, 1999, с. 38]. Це перше індоарійське особисте ім’я, яке засвідчене як в Передній Азії, так і на північ від Чорного моря. Це найкращий доказ того, що індоарійці частково ще залишались на Північному Кавказі і після відходу їх основної маси на південь, – резюмує О. Трубачов [Трубачев, 1999, с. 38].

Свого часу Г. Коте підкреслював, що царські імена у борисфенівській версії Ліпо-, Агро-, Коло- (які, на його думку, означали воїнські класи) не іранські, а належать дуже давньому пласту хліборобського населення у районі Дніпра. Самі ж назви згаданих імен сколотських владик мали означати “пес” і “вовк” [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 78]. Деякі дослідники зазначали, що Ліпо-, Арпо-, Коло- не можуть бути іранськими словами. На думку Абаєва, ці назви належать ще доскіфському населенню України, хоча закінчення цих імен на “-ксай” відповідає давньоіранському – цар, володар. Іншими словами, Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай – племінні вожді або царі [Абаєв, 1949, с. 42; Раевский, 1977, с. 62; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 207]. Щодо назви всіх племен, які називали себе сколотами, то вона, на думку більшості фахівців, пов’язана з іменем молодшого царя Колаксай. В етимології назви сколоти Г. Коте погоджується з Бранденштайном, який першим відзначив у Гезихія глосу – “молода собака”. Саме ж ім’я Колаксай мало б означати, на думку Г. Коте, “повелитель молодих собак”. Ці “молоді собаки” дали назву всьому племені сколотів. Так само й назва племені “паралати”, на думку німецького дослідника, не є ні іранською, ні монгольською, оскільки паралати належали до сколотів, які засадничо не могли бути іранцями. Г. Коте також заперечує ототожнення скіфів зі сколотами і припускає, що Геродотові скітай-аротерес – не скіфи; вони, скоріш за все, споріднені з неврами і агатирсами. Етимологічно “Ага” (агатирси) і “Ауха” (авхати) – споріднені [Kothe, 1967; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 78]. У давньогрецькій літературі після Геродота, авхати ніде не згадуються. Натомість у стародавній іонійській географії, наприклад, у “Природничій історії”, є дві згадки про авхетів. На основі того, що авхети брали участь у винищенні танаїтів і напеїв, дослідники зробили висновок про

⁹ Історична реальність дарів гіпербореїв на острові Делос засвідчена також документальними джерелами. Ж. Трео, який присвятив спеціальну статтю реальності дарів гіпербореїв, навів постанови делоської амфікції від IV ст. до нар. Хр. Серед витрат на святкування Делій названо видатки, пов’язані з дарами гіпербореїв. Дари гіпербореїв зафіксовані в архонство Алкісфена в 372/371 рр. до нар. Хр. (в записі середини IV ст. до нар. Хр. згадано видаток у 100 драм у зв’язку з дарами гіпербореїв...). Ці видатки пов’язані, як припускає Ю. Колосовська, з процесіями, які супроводжували шлях дарів [Колосовская, 1982, с. 62–63]. Однак історичність дарів гіпербореїв підтверджує історичність їх шляху [Bruneau, 1970, р. 40]. Геродот казав, що про гіпербореїв найбільше знають делосці. Цими делосцями могли бути лише делоські жерці, тому традиція, яку передав Геродот, на думку провідних фахівців, заслуговує довіри [Trehtau, 1953, р. 761–762]. Описаний Геродотом шлях дарів проходив близько 450 р. до нар. Хр. [Колосовская, 1982, с. 63].

їх перебування, принаймні якийсь час (поки тривала каральна експедиція (?) – М. Б.), біля Дону й Азовського моря [Скржинская, 1977, с. 49]. Хоча в іншому місці Пліній Старший локалізує авхетів, зрештою як і Геродот (Геродот, IV, 6.), набагато західніше: “[...] від Тафр вглиб материка територію займають: авхети, у яких починається Гіпаніс” [Plin, 88; Скржинская, 1977, с. 97]. Оскільки Діодор називав танаїтів і напеїв серед найдавніших племен Скіфії (Діодор II, 13), то це, як уважає А. Герман, дає підстави припускати, що їх знищення авхетами могло відбутися в ранньому періоді історії Скіфії [Herrman, 1894–1980, Col. 1685].

На думку М. Плезі, авхати вирушили на Захід і осіли у верхній течії Південного Богу (Гіпанісу) лише після того, як знищили танаїтів та напеїв. Тут, у верхній течії Гіпанісу, під натиском неврів авхати або розсіялись, або зазнали тієї ж участі, яку колись самі приготували танаїтам і напеям [Plezia, 1941, s. 39; 1959–1960, s. 39]. З огляду на те, що джерело, з якого черпав свої відомості про авхетів Пліній Старший, може походити, як припускав М. Плезя, ще від “Землеописання” Гекатея тобто, приблизно, від кінця VI ст. до н. е. [Plezia, 1959–1960, s. 41], ми дістаємо незалежне джерело про розміщення племен на “догеродотовій Скіфії”. А звідси випливає, що і Гекатей, і Геродот розміщували авхатів на Правобережжі Українського Лісостепу. Це дещо підсилює припущення про правомірність зіставлення авхетів Геродота і Плінія (а, отже, і агатирсів у ранній період їхньої історії) за умови, якщо взяти за основу запропоновану Г. Коте і підтриману згодом С. Березанською (1988) та Л. Крушельницькою (1998) уже згадану гіпотезу. Західний кордон розселення останніх сягав району поширення східноподільської групи пам’яток, яку Г. Смирнова вважає периферійним виявом західноподільської групи [Смирнова, 1954].

Отже, антична писемна традиція зафіксувала один з останніх епізодів, що пов’язаний з історією авхатів. Шукаючи відповідь на питання: з якого часу походять авхати, зважмо перш за все на те, що першопредком скелотського роду авхатів (а, отже, і агатирсів (?)) був цар Таргітай. Зважаючи на те, що ім’я Таргітай в індоарійському середовищі документально засвідчено (таблички Міттанії) уже на середину II тис. до нар. Хр. [Трубачев, 1999, с. 38], а також на повідомлення римського поета Валерія Флакка в його поемі “Аргонавтика” (I ст. н. е.) про те, що період царювання Колакса сягає часів походу аргонравтів за золотим руном [Скржинская, 1977, с. 31–33; Бунятян, 2005, с. 255] та ще одну, дещо легендарну відомість Геродота про те, що “[...] від першого царя Таргітая до походу Дарія минуло загалом ніяк не більше тисячі літ” (Геродот, IV, 7), то першопочатки етногонічної лінії авхатів та споріднених з ними племен належить відносити щонайпізніше до пізнього періоду епохи бронзи. Саме в цей час на Середньому Подніпров’ї зароджується або проходить один з ранніх етапів свого розвитку чорноліська культура – одне з найяскравіших і величавих етнокультурних утворень в усій Центрально-Східній Європі, феномен якого почали особливо жваво обговорювати після виходу друком у 1961 р. праці О. Тереножкіна “Предскифский период...” [Бандрівський, 2005, с. 311–321]. І Чорнолісся, і пам’ятки Правобережної Середньодніпровської (Жаботин, Тясмин)¹⁰ групи, які слід радше вважати пізньо- або фінальночорноліськими, найвірогідніше,

¹⁰ У літературі вже не раз висловлювалась думка про значно довшу тривалість чорноліської культури. Відділяти від цієї культури пам’ятки так званого жаботинського часу – прикре непорозуміння (чи не нонсенс, що пам’ятки жаботинського часу й ті, що їх змінили від другої половини VII–VI ст. до нар. Хр. донині “[...] не мають звичного кореляту у вигляді археологічної культури. В літературі носії цих пам’яток часом фігурують як хлібороби лісостепової смуги скіфського часу” [Бунятян, 2005, с. 239]. Ще до того часу, як О. Тереножкін “переназав” (виділену у 1930-х роках Я. Пастернаком і підтриману згодом Т. Сулімирським культуру Українського Гальштату чорноліською [Бандрівський, 2005, с. 311–321]), П. Ліберов, вивчаючи матеріали курганних могильників Правобережжя Середнього Подніпров’я, дійшов висновку, що (так звана. – М. Б.) скіфська культура цього регіону має “[...] глибокі місцеві коріння. Це стосується поховальних споруд і обряду, всього розмаїття супровідного інвентарю у т. ч. озброєння, кінської упряжі, виробів, оформлених у звіриному стилі, тобто тієї самої тріади, як зазначає С. Скорий, – яка стала тією підосною, що спонукала Б. Гракова до поглядів щодо скіфської вершинської культури” [Ліберов, 1949, с. 101–103; 1950, с. 75; Скорий, 2003, с. 11]. Творцями цієї культури, як уважав тоді П. Ліберов, були місцеві племена. До того ж, культура їх була єдиною для усього населення, в усякому разі з VIII по V ст. до нар. Хр. Лише з кінця V або початку IV ст. до нар. Хр. в Лісостепове Середньодніпровське Правобережжя починають проникати культурні елементи з Нижнього Подніпров’я, які порушили самобутність культури Лісостепу. Згодом П. Ліберов ґрунтовно переглянув свої позиції [Скорий, 2003, с. 11], однак, сьогодні щоразу більше матеріалів

належали ліпоксаєвому “роду авхатів” з ранньої (борисфенської), а, отже, агатирсам – пізньої (понтійської) версіям генеалогічної легенди. На цей час припадає апогей розквіту скелотської культури авхатів/агатирсів, який був перерваний і видозмінений унаслідок кризових явищ кінця VI ст. до нар. Хр. (вторгнення персів) і, як наслідок, могла настати певна зміна етнокультурного оточення. Хоча питання мовної належності носіїв чорноліської культури до останнього часу ніби-то й не ставилося, однак, з огляду на велику ймовірність зіставлення її носіїв з одним із індоарійських (?) етносів – авхатами/агатирсами, зарахування чорнолісців до “старших” або “давніх аріїв” вже не видається аж таким безпідставним.

Володарювання скелотів у Північному Причорномор’ї, на думку згаданого німецького дослідника, припадає на VIII–VI ст. до нар. Хр. Цікаво, що агатирси, яких він розглядає як нащадків або спадкоємців скелотів, мають назву, що означає “великі (або міцні) вовкодави”. У скіфський період, резюмує Г. Коте, увесь правий берег Дніпра був зайнятий нескіфськими хліборобськими племенами, до яких він відніс і агатирсів. Зарахування агатирсів до скелотів, а отже, і локалізацію (принаймні, частини з них на якомусь проміжку часу) на Правобережжі Українського Лісостепу, підтримали Ю. Колосовська [Колосовская, 1982, с. 52], а згодом С. Березанська [Березанская, 1988, с. 16–17] та Л. Крушельницька [Крушельницька, 1998, с. 200].

Важливою є також відповідь на питання: яким населенням правили царі Савлій, Гнур, Лік та інші, котрих не раз згадував Геродот у його “Мельпомені”. Чи, радше, спершу питання треба поставити так: де була розташована територія, на яку поширювалась влада згаданих царів. Те, що нею не могла бути (або бути тільки нею) степова частина сучасного Українського Причорномор’я, доводить украй незначне поширення на її території пам’яток VII – початку V ст. до нар. Хр. [Полин, 1987, с. 52; 1994, с. 96–97; Гаврилюк, 2005, с. 106, 109].

Натомість, враховуючи те, що Середнє Придніпров’я і Правобережний Лісостеп щільно насичені старожитностями вказаного періоду, можна припустити, що саме на цих землях й було розташоване одне зі згаданих Геродотом скелотських царств, яким приблизно в останній чверті VI ст. до нар. Хр. правив цар Ідантірс. Територія цього царства охоплювала якщо не всю, то принаймні якусь частину іншої землі, яку в античних джерелах називають Старою (чи Прадавньою) Скіфією. Їх давність і чи мала вона стосунок до іраномовних скіфів-номадів, важко визначити. Сам факт, що поблизу розташовувалось одне з найбільш шанованих у тогочасній Ойкумені святилищ – Ексампей (Священні Шляхи), ритуальні процесії з якого доходили аж до острівної Греції (маються на увазі Дари Гіпербореїв, які звідти доправляли на острів Делос), свідчить радше про автохтонний характер цих культів, а отже й місцеве походження населення, яким могли бути скелотські племена авхатів/агатирсів (можливо, також катіари з траспіями), і влада яких у південному напрямку, судячи з усього (див. далі), доходила до північного узбережжя Понту.

Встановлення в Ексампей царем Аріантом велетенського мідного казана свідчить не лише про сакральну вагомість цього місця, а й про існування у той час потужної централізованої влади, як і в сусідніх державах (наприклад, царство одрисів). Завдяки Геродотові та іншим античним авторам дізнаємося про існування в цьому етнополітичному об’єднанні, а, скоріш за все – одному з перших протодержавних утворень (яке далі називатимемо царством Колаксія) власних правлячих династій. Найраніша з них Спаргапіф – Лік – Гнур – Савлій – Ідантірс, про яку Геродот повідомив Тімн, ніяк не стосувалась царських скіфів, як уважало багато вчених, а в одній з останніх праць до критичних поглядів на цю тему приєднався й Б. Мозолевський [Мозолевський, 1990, с. 134–138; 1990, с. 23].

Згаданий у Геродота (Геродот. – IV, 76) цар Савлій правив, як припускають, у першій половині VI ст. до нар. Хр. [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 316, приміт. № 464], тобто щонайменше за одно-півтора століття до появи в Українському Лісостепу скіфських елементів (як тенденції) у поховальному обряді [Гаврилюк, 2005, с. 106]. А, як знаємо, з цієї ж династії перед царем Савлієм були ще можновладці Гнур, Лік, Спаргапіф та, можливо, Аріант. За

змушують нас визнати рацію за тими поглядами П. Ліберова, яких він дотримувався на цю проблему у 1949 р.

свідченням мовознавців, такі імена, як Гнур, Анахарсіс, Ідантірс, Савлій, Кадуїдас мають виразно неіранську антропонімію з індоарійськими зв'язками [Трубачев, 1999, с. 201]. Навіть за дуже стислих (гіпотетично припустимих) років правління згаданих попередників царя Савлія на чолі сколотського етнополітичного об'єднання – держави Колаксія, час їх царювання так чи інакше охоплюватиме середину, а то й першу половину VII ст. до нар. Хр., тобто сягатиме періоду передньоазійських походів та кіммерійської архаїки на території Передньої Азії.

Щоб розв'язати чимало проблем, пов'язаних із становленням і розвитком Сколотського царства та з його роллю у появі такого історичного феномена Стародавнього Світу, як кіммерійці, дослідники звертаються до вже згаданої поеми Валерія Флакка (I ст. н. е.) “Аргонавтика” (Val. Fl., VI, 48–68).

В описі народів поеми, які взяли участь у битві між Персом і Еетом, мовиться про Колаксія і про Авха. Спочатку у В. Флакка йдеться про “[...] *легіон Бізальтії і володар Колаксі (Colaxes), також божественної крові: Юпітер витворив його на Скіфському узбережжі неподалік зеленої Міраки і Тібісінських гирл, спокушений двома зміями німфи. Вся фаланга має на різьблених покривах атрибут Юпітера – вогні, які розділені на три частини. Не ти перший, воїне римський, розсипав по щитах проміння від спалахів блискавок і червоні крила. Крім того, сам Колаксі зібрав повітряних драконів, які є відзнаками матері Ори і з обох сторін протиставлені змії, зближуються язиками і завдають ран точеному каменю. Третій – Авх (Auchus), що прийшов з однодушними тисячами, виставляє на загальний огляд кіммерійські багатства; у нього здавна біле волосся, природжений знак; похилий вік уже утворює простір на голові; обвиваючи скроні потріпаним вузлом, він опускає зі священної голови дві пов'язки. Даранс (Daraps), що страждає від рани, яку він дістав в Ахеменській битві, післав на війну Датія...*” [Раевский, 1977, с. 22].

Із процитованого фрагмента можна зробити такі висновки: по-перше, стосовно Колаксі спеціально підкреслено, що він “божественної крові”, а саме його походження пов'язане з північним узбережжям Понту. По-друге, згаданий тут Авх, який за вагою майже прирівняний до Колаксі і зі священної голови якого спадають дві пов'язки, представлений не лише як керманіч тисяч народу, але й як особа, що має повноваження “виставляти на загальний огляд кіммерійські багатства”. Таким чином, тут чи не вперше в літературі античного часу могло бути звернено увагу на зв'язок місцевого північнопричорноморського населення (сколотів – авхатів) з історичними кіммерійцями. Мабуть, мав рацію В. Отрошенко, який два десятиліття тому дорікнув І. Кукліній, що вона, як і окремі філологи, спробувала “дематеріалізувати” культуру кіммерійців, вивівши її за межі північнопричорноморського регіону¹¹. Очевидно, слід погодитися з тими дослідниками, які локалізують кіммерійців у Північно-Західному Причорномор'ї. Специфічна топоніміка (“кіммерійська переправа”, “кіммерійські стіни”, “місто людей кіммерійських” та ін.) ставить під сумнів ототожнення цього етносу із носіями чорногорівського типу пам'яток [Отрошенко, 1987, с. 41–42], або ж – чорногорівської культури, за О. Дубовською. Натомість, у певних моментах ближча думка І. Чернякова, який походження згаданих кіммерійських топонімів пов'язує з сабатинівською і білозірською

¹¹ Згідно з традицією, яка, як пише В. Отрошенко, сягає ще Ефора і Деметрія Калатійського у викладі Скімна Хіоського, заснування мілетянами колонії Істр в Добруджі збіглося з тим часом, “коли прийшло в Азію військо варварів-скіфів, які переслідували кіммерійців із Боспору” [ВДИ, 1947, с. 310]. Ці ж події, що належать до середини VII ст. до нар. Хр., синхронізовані в хроніці Євсевія (IV ст. н. е.). Плутарх, найбільш рішучий критик Геродота, повідомляє, що кіммерійці, яких тіснили скіфи, перейшли “від Меотиди в Азію під керівництвом Лігдаміса” (“Марій”, XI). Взнявши до уваги постійні згадки в античних джерелах про те, що кіммерійці спрямовували свої походи “в Азію”, на жителів Азії, можна впевнено стверджувати, підсумовує дослідник, що самі вони були жителями Європи. Найдавніша згадка про похід кіммерійців на “ексіонів” (“азіонів”) сягає поета першої половини VII ст. до нар. Хр. Калліна і прокоментована Страбоном (“Геогр.”, XIII,*), який також відзначає, що “[...] *кіммерійці на Боспорі колись мали велику силу*” (XI, 2, 5) – цит. за: Отрошенко, 1987, с. 41–42. Те, що кіммерійці мусили займати не лише причорноморське узбережжя, але й певні зони прилеглого Лісостепу, свідчить, на думку окремих дослідників, фраза про кіммерійців у Плутарха про те, що “[...] *найбільша і найбільша войовнича їх частина, яка мешкає біля зовнішнього моря, займає затінену, порослу лісом і всюди вкриту туманами землю як наслідок глибини і густоти дібров*” (Плутарх, Марій, XI). Багато дослідників вбачають у цій місцевості територію Українського Лісостепу [Шрамко, 1983, с. 12; 1987, с. 160–161; Скорий, 1999, с. 6].

культурами епохи пізньої бронзи¹². Зрештою, і О. Трубачов вважає, що етнонім Кіммерія на фракійському мовному ґрунті міг би мати вигляд і значення *kir-(s)-mar-io, тобто “чорноморські”, оскільки відомо, що “чорний” фракійці позначали з допомогою *kers, а море, слід гадати, – як *mar-/*mor, тобто так само, як у слов’янській, германській, кельтській, латинській [Трубачев, 1999, с. 11].

Вважаємо, що згаданими кіммерійцями на Боспорі та околицях могли називати збір військових мобільних з’єднань, який міг формуватися з представників з різних територій тогочасного скелотського етнополітичного утворення (авхатів/агатирсів, катіарів з траспіями, можливо, меотів Прикубаня). У будь-якому разі Кіммерія – не самодостатня етнокультурна одиниця і, тим більше, не державне утворення. Це могла бути військова потуга, яка утримувалася для розв’язання стратегічних, у тому числі зовнішньополітичних завдань у Скелотській державі (щось на кшталт козаків у середньовічній Україні. А чому б і ні? Ніхто ж не ставить питання про іранство чи “кочевнический образ жизни” козаків, незважаючи на їх тривале проживання у Степу та безсумнівно широке й повсемісне використання ними у повсякденному житті кінської упряжі східноєвропейського зразка та зброї з елементами близькосхідного походження). Тільки за таких обставин ми можемо пояснити ті місця у Валерія Флакка (48–68), в яких основними дійовими особами виступають представники реального етносу – Колак (цар скелотів) і Авх (рід авхатів у скелотському середовищі), в той час як “кіммерійська тематика” розчинилася у другорядному і малозначущому тексті “[...] виставляє напоказ кіммерійські багатства”.

Про те, що Античний Світ ще перед початком грецької колонізації знав про північнопонтійське суспільство не лише з ритуальних процесій гіпербореїв, у реальності яких в той час ніхто, здається, не сумнівався (див. покликання 9), але й про тамтешніх володарів, свідчить згадка про Колаксаєвих коней у творі грека Алкмана, який, як припускають, творив у другій половині VII ст. до нар. Хр.¹³ Особливо цінне те, що твір Алкмана не спирається на розповідь Геродота, оскільки старший за останнього на 200 років [Скржинская, 1977, с. 30]. Цілком вірогідно, що Алкман як уродженець м. Сарди – столиці Лідії, мав можливість, як і його одноплемінники, безпосередньо бачити “колаксаєвих”, а вужче – авхато-агатирських коней. Уперше сам Алкман (або ж його інформатори) могли побачити коней Колаксає близько 654 року до нар. Хр., коли кіммерійці (за писемними джерелами) розграбували і зруйнували Сарди; вдруге – приблизно наприкінці VII ст. до нар. Хр., коли лідійський цар Алліат завдав поразки кіммерійцям [Скржинская, 1977, с. 32].

У другий рівень етногонічно-історичної ретроспективної схеми (частина “а”) покладено понтійську легенду, яку розповіли Геродотові “[...] греки, які живуть біля Понту”. Ця пізніша за часом версія прямо каже про пізній прихід скіфів в Українське Причорномор’я: країна, в яку вони прийшли раніше їм не належала. Народ же скіфів, за їхніми словами, наймолодший з усіх (IV, 5, 10). Батьком усіх трьох братів – Агатирса, Гелона і Скіфа був Геракл, який прийшов у “[...] країну, яку тепер називають Скуфією” (IV, 8), тобто перед тим ця країна, як зазначає Ю. Колоссовська, мала мати якусь іншу назву. В той же час для старших братів – Агатирса і

¹² Територія поширення сабатинівської культури збігається, на думку І. Чернякова, з тими межами Кіммерії, які окреслив Геродот: від гирла Дунаю до Північно-Західного Призов’я, включно з Кримом. На сьогодні відомо понад 1000 поселень сабатинівської культури з розвинутим глинобитним і кам’яним будівництвом, складним вуличним і “гніздовим” плануванням “міського” типу, великою кількістю знахідок скарбів і бронзоліварних майстерень. Провідну роль у господарстві сабатинівських племен відігравало хліборобство (І. Шарафутдінова) у поєднанні зі скотарством і розвиненими обцинними ремеслами (обробка шкіри, кістки, бронзоліварництво та ін.). Серед поховальних (Борисівка) і поселенських (дім “вождя” в Анатольівці) комплексів виділяються і такі, які свідчать про існування вищого прошарку родоплемінної знаті. Знахідки характерної для сабатинівської культури зразків кераміки і озброєння у пізньомікенських містах та Малій Азії свого часу трактувалися як безсумнівні докази походів “сабатинівців” у Східне Середземномор’я і їх участь у так званому русі “народів моря” [цит. за: Черняков, с. 86].

¹³ Алкман прославився у Спарті як автор гимнів, зокрема, парфеніїв – хорів дівчат. Найбільший фрагмент творів Алкмана, в якому згадано про “колаксаєвих коней”, знайдено 1355 року на папірусі в егіпецькій гробниці. Це середина одного з його парфеніїв (fr. 16 Bergk.) – [цит. за: Скржинская, 1987, с. 30].

Гелона – вона була отчою землею, оскільки вони на ній народилися, однак опісля їх звідси вигнано на чужину (IV, 9–10) [Колоссовская, 1982, с. 55].

У 1960-х роках Г. Коте припустив, що обі версії генеалогічної легенди Геродота взаємопов’язані і не можуть розглядатися окремо, а повинні співвідноситися одна з одною. Так, борисфенська (скіфська) версія легенди про трьох царських братів таргитидів – Ліпоксяя, Арпоксяя і Колаксяя, не має нічого спільного зі скіфами-кочівниками. Ця легенда, що вже відзначали Мінз, Бранденштайн, Легран і Колоссовська, давніша за час приходу у країну і пов’язана зі скелотами, які були місцевим хліборобським населенням Північного Причорномор’я в епоху бронзи. Грецька ж версія легенди про трьох братів гераклідів – Агатирса, Гелона і молодшого Скіфа, який причетний до вигнання своїх братів з отчої землі, пізнішого походження і належить вона власне до часу приходу скіфів у цю країну. Агатирси ж і гелони повинні розглядатися, на думку Ю. Колоссовської, як нащадки скелотів або їх спадкоємці [Колоссовская, 1982, с. 52, 55].

Важливо, що Геродот недвозначно локалізує етнонімікон Агатирс на Подніпров’ї, оскільки Агатирс – син доньки ріки Борисфена, що безсумнівно пов’язує його із місцевим скелотським середовищем. За О. Трубачовим, етимологія < *aga-trsa, у якій другий індоарійський з походження компонент означає “прагнути” або “дуже бажати”? поєднаний з дорійським елементом *aga < *augo, що на думку дослідника, може означати “світати”. Звідси вчений робить висновок, що агатирси – це ті, що “*прагнуть яскравого (металу)*”, тобто жадібні до золота [Трубачёв, 1999, с. 197]. Підкріплює свої слова О. Трубачов, наводячи Геродота, який каже, що “...*Агатирси вельми зніжені і дуже охоче носять золоті прикраси*” (IV, 104). Однак згаданий дорійський елемент *augo, що, як вважають, означає “світати”, може вказувати й на інше значення цієї назви, а саме: агатирси – це “ті, хто прагнуть неба”, тобто ті, які намагаються жити у злагоді з небесними законами. Звідси стає більш зрозумілою й участь агатирсів у ритуальних священнодійствах на далекому острові Делос, про що згадано в IV пісні “Енеїди” Вергілія, у якій вони названі “*picti Agathursi*” [Колосовская, 1982, с. 56–57].

Агатирси чимось, може, й схожі з даками (скажімо, щодо татуювання), однак, на думку фахівців, вони були вищі від них і культурно, і політично. Не випадково, що агатирси посідають таке помітне місце в різних епізодах Геродотової “Мельпомени”. Акцентуючи на тому, що ім’я міфічного саме старшого брата в етногонічній легенді було Агатирс, середнього – Гелон, тоді як молодшого називали Скіфом (IV, 10), О. Трубачов підкреслює, що “*впертістю цієї традиції не варто нехтувати*”, тим більше, що це висловлювання збігається з генеалогічним кредо самих скіфів: “*скіфи кажуть, що їхній народ – наймолодший зі всіх народів*”. За переказом, агатирси і скіфи – це не одне й те саме. Символічно, що саме Агатирс названий старшим братом, що змушує згадати Стару Скіфію в її лінгво-етнічному наповненні та порівняти зі згадкою Плінія про агатирсів на Борисфені [Plin., NH, 4, 88; Трубачев, 1999, с. 183; Скржинская, 1977, с. 97].

Розвиваючи теорію Г. Коте, Ю. Колоссовська аналізує свідчення римського історика III ст. Соліна, який (як це довів ще Е. Момзен) використовував у своїх працях свідчення більш давніх авторів – Плінія, Помпонія Мели і ще якогось джерела, яке сьогодні вважається утраченим. Так, наприклад, Солін пише, що гелони – сусіди агатирсів (Gelonis Agathursi conlimitanantig, 15, 3), що могло бути лише в тому разі, якщо б влада агатирсів досягала меж гелонів. Дослівно Соліна переповідає і Амміан Марцелін: Gelonis Agathursi conlimitant (XXXI, 2, 14) – [цит. за: Колоссовская, 1982, с. 50]. Цим дослідниця підтвердила припущення Г. Коте, що території, які були підвладні скелотському народу агатирсам, простягались у східному напрямку до Середнього Подніпров’я. Локалізація східних земель цього ранньоісторичного етносу в придніпровській частині Українського Лісостепу дала підстави С. Березанській на V Міжнародному конгресі археологів-славистів поставити питання про ототожнення носіїв чорноліської культури з агатирсами [Березанская, 1988, с. 16–17].

На цьому прикладі з агатирсами можна простежити, на думку О. Трубачова, розкол між “старшими аріями”, яким, очевидно, локально був привласнений індоарійський епітет –

“жадібні” або “швидкі” і “молодшими, меншими” аріями, якими і були скіфи [Трубачёв, 1999, с. 183].

Очевидно, загалом варто погодитися із припущеннями згаданих дослідників, які зіставляють Агатирса грецької версії з Ліпоксаєм (а, отже, і авхатами) борисфенівської версії генеалогічної легенди. Тим більше, що йдеться переважно про одну й ту ж територію – Лісостепове Правобережжя. Можемо припустити, що Агатирс, якого легенда іменує титулом базилевса, якийсь час міг бути родоначальником правлячої династії у сколотському роді авхатів. А щодо населення Правобережного Лісостепу, то в той час могли однаково широко вживатися і загальна для усіх назва “сколоти”, і більш рафінована “агатирси” (у розумінні “ті, що підкоряються Агатирсу”)¹⁴. Останню назву могли застосовувати для соціально вирізнених груп населення, скажімо, вершницької агатирської верхівки на кшталт так званих кіммерійців попереднього періоду. Натомість, для якоїсь частини агатирських племен, які в борисфенівській версії легенди названі “родом авхатів”, окрім здавна звичної самоназви сколоти, могла бути вживана й назва авхати (тобто назва автохтонного етносу в лісостеповому межиріччі Гіпанісу й Борисфену). Про ймовірність синхронного вживання цих назв стосовно одного й того ж місцевого населення може свідчити зв’язок сколотського імені – Ідантирс з іменем Агатирс понтійської версії етногонічної легенди. Ідантирс як велична особа, судячи з усього, походив з тієї само династії, представники якої носили неіранські імена (Савлій, Гнур, Анахарсис). Саме ім’я Ідантирс найбільш правдоподібно реконструюється як індоарійське, що означає “той, що цього (або: настільки) прагне” [Трубачёв, 1999, с. 196]. Разом з тим, впадає в очі безсумнівний зв’язок імені царя Ідантирса з назвою племені агатирси. В обох цих назвах однаковий другий (індоарійський) компонент – trsa . Припускаємо, що Ідантирс правив також і тією частиною лісостепового населення Сколотського царства Колаксія, стосовно якого борисфенівська версія легенди вживає назву “ахати” (пор. “рід авхатів, який походить від Ліпоксія”).

Геродот пише про дві особи з однаковим ім’ям Агатирс. У першому випадку Агатирсом звали сина Геракла і доньки ріки Борисфен; друга особа – цар Агатирс, який брав участь у нараді напередодні перського вторгнення, і який, судячи з Геродотової розповіді, походив з територій з-над р. Муреш, що у внутрікарпатській дузі.

З того факту, що другий цар Агатирс із понтійської версії легенди згадується в одному контексті зі сколотським царем Ідантирсом – головнокомандувачем антиперської коаліції, можемо зробити висновок, що на той час (остання чверть VI ст. до нар. Хр.) агатирси вже мали свої анклавні території навіть у Трансільванії і підтримували зв’язки із метрополією¹⁵. Заселені агатирсами території у внутрікарпатській дузі дослідники обмежують р. Муреш, яка, за Геродотом (IV, 49), є притокою Істру, хоча насправді впадає до р. Тиси. Чи справді тут, у Трансільванії, яка від Українського Лісостепу відділена потужним пасмом Карпатських гір, є сліди виселенців із Правобережжя Середнього Подніпров’я – корінної території сколотських авхато/агатирських родів? На думку румунського дослідника В. Васильєва, аналіз поховальних споруд, обряду та інвентаря носіїв трансільванської групи пам’яток пізньогальштатського часу дає підстави пов’язувати її появу у верхній течії ріки Муреш з міграцією населення з Українського Лісостепу. В. Васильєв також підкреслює “[...] подібність усієї сукупності ознак цих двох етнокультурних масивів” [Vasiliev, 1980, р. 37–38; Скорий, 1983, с. 89–90].

З тим, що міграція населення з Північного Причорномор’я у внутрікарпатський регіон таки відбулася і як наслідок – з’явилися там пам’ятки трансільванської групи, погоджуються А. Мелюкова, Л. Крушельницька, Г. Смирнова, С. Скорий та ін. Зрештою, про міграцію у

¹⁴ Для прикладу: будь-який лакедемонянин, мілетянин чи спартанець називався одночасно і греком, і елліном. Зрештою, і сьогоднішні західні українці є водночас і галичанами, і слов’янами, а століття тому – ще й русинами (а в окремих документах і рутенами).

¹⁵ Зрештою, якщо в той час існувала і набула таких масштабів грецька колонізація північного узбережжя Понту, то чому не могла відбутися агатирська колонізація Карпат? Достатньо глянути на поховальні комплекси тясминської, пороської та інших груп пам’яток, щоби впевнитися у тому, що згадане лісостепове населення мало цілком реальні можливості це зробити.

Карпатський регіон як лісостепоного, так і степового населення писав свого часу М. Пардуц, підкреслюючи вирішальну роль Лісостепу [Parducz, 1971, s. 585; Скорый, 1983, с. 91].

Що ж спричинило переселення певної частини скелотського – авхато/агатирського етносу із Правобережного Лісостепу на Трансільванське плато? Якби це переселення відбулося, скажімо, наприкінці VI ст. до нар. Хр., то тоді можна було припустити, що цю локальну міграцію здійснено з метою перенесення (у зв'язку з загрозою скіфського або перського вторгнення), скажімо, якихось культових сакралій із Лісостепу (можливо, з того ж Еksamпею), у більш захищений гірськими ланцюгами район. Однак матеріали і трансільванської групи, і пам'яток, що випереджають її на цій території (які, окрім прямих паралелей у лісостеповому матеріалі, мають також близькі аналогії серед прото- і ранньомеотських старожитностей Кубані і Передкавказзя), свідчать про дуже ранню (не пізніше НаВІ) появу на Середньодунайській низовині і Трансільванії носіїв – вихідців із середовища лісостепових культур Центрально-Східної Європи. Отже, це міг бути не одномоментний (у зв'язку із зовнішньою агресією), а досить тривалий процес, зумовлений, насамперед, внутрішніми чинниками, які відбувалися у скелотському суспільстві.

До розглядуваного II блоку етногонічно-історичної ретроспективної схеми відносимо ще й такий об'єкт мовознавчого аналізу як *Еksamпей*, назва якого, згідно з Геродотом (IV, 52), означає не лише гірке джерело, яке впадає у Гіпаніс (Південний Бог), але й навколишню місцевість. Назва Еksamпей одразу ж привернула увагу дослідників, які вивчають можливість виявлення індоарійського мовного субстрату, оскільки з древньоіндійського *a- ksamapa* – “непридатна вода”. Цю назву пробували також витлумачити засобами панівної сьогодні іраністичної теорії, хоча й безрезультатно (мається на увазі етимологія назви Еksamпей у Маркварта, яку визнав за сумнівну з погляду фонетичної хронології навіть М. Фасмер). Натомість, О. Трубочов запропонував індоарійське пояснення цієї назви, в якій “а” – заперечувальна частка; далі – *ksamr* – “та, що підходить, придатна” і *paas* – “вода, рідина”. Дослідник читає цю назву як “непридатна вода”, що підтверджує повідомлення Геродота про те, що назва Еksamпей належить до гіркого джерела, що впадає у Гіпаніс. Усього чотири дні шляху, тобто не більше ста кілометрів віддаляли Еksamпей від узбережжя Чорного моря. Цю місцевість вперше ототожнено з притокою Південного Богу, що називається Мертвовод, Мертві Води. Окрім того, Д. Яворницький наводить свідчення, що тутешня вода особливо гірка й солоні і навіть непридатна для водопою худоби. Існує також припущення про локалізацію Еksamпею дещо вище за течією Гіпанісу на його лівій притоці р. Синюха.

Середньодністровська група і проблема етно-культурної самоідентифікації її носіїв.

П и т а н н я т е р м і н о л о г і ї. До останнього часу в науковій літературі загальноновживаним є термін “західноподільська група скіфської культури”, використання якого можемо простежити від праць П. Райнеке, А. Спіцина, В. Гребеняка, Т. Сулімирського та ін. Цей термін – західноподільська група, не є вдалим і, якщо хочемо дотримуватися наукової об'єктивності, то від нього треба відмовитися. Принаймі, з таких причин: 1 – пам'ятки, які прийнято зараховувати до “західноподільської групи скіфської культури” розташовані окрім самого Західного Поділля (це, в основному, Тернопільське плато з прилеглими районами лівобережного Придністров'я), також на Центральному та частково Північному Поділлі, а крім того, на Північній Буковині (північній Бесарабії), Покутті та в прилеглий зоні Північно-Східного Передкарпаття;¹⁶ 2 – оскільки пам'ятки т.зв. західноподільської групи відносяться до

¹⁶ З урахуванням цих матеріалів, а також низки яскравих поховальних і культових закритих комплексів, які були виявлені на Середньому Придністров'ї в пізніші роки експедиціями Л. Крушельницької, Г. Смірної та автора, вважаємо за доцільне поставити питання про уніфікацію назви розглядуваної групи пам'яток. Зважаючи на безпосередній генетичний зв'язок пам'яток скіфського часу Середнього Придністров'я із місцевою пізньобілогрудівсько-чорноліською підосною, доцільним було б мабуть говорити про пам'ятки Середньодністровської (непоротівської) групи (інша назва – непоротівська група Середнього Придністров'я), виділяючи у ній фази розвитку від пізнього періоду епохи бронзи до періоду раннього заліза включно. Культурну приналежність цієї групи ще треба досліджувати. На даний час вона уявляється близько спорідненою із тогочасною правобережно-лісостеповою чорноліською та постчорноліською культурою, в носіях якої В. Щербаківський, Г. Коте, Ю. Колосовська вбачали частину скелотського етносу – агатирів (ще до їх переселення на Трансільванське плато).

часу не пізніше середини – кінця VI ст. до нар. Хр., а перші найраніші елементи кочівницької скіфської культури в поховальному обряді її носіїв з’являються не раніше кінця V–IV ст. до нар. Хр. [Гаврилюк, 2005, с. 106; Полин, 1987, с. 52; 1994, с. 96, 98; Колесников, 2003, с. 50, рис. 1. 24] то, очевидно, що й належати т.зв. західноподільська група до скіфської культури (навіть з точки зору лише хронології) аж ніяк не може. Це – різночасові явища, які розвивалися на різних територіях. І у кожного з них був власний і окремішній генезис.

Термін “західноподільська група”, можливо, було доцільно використовувати в археології міжвоєнного періоду, коли справді найкраще були вивченими кургани ранньозалізного віку Західного (Галицького) Поділля і Покуття. Однак, ситуація корінним чином змінилася в середині XX ст., коли після Другої Світової війни в результаті робіт Трипільської експедиції Інституту історії матеріальної культури та Інституту археології АН СРСР (1948–1951), Середньодністровської експедиції Інституту археології і Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури та Південно-Подільської експедиції Державного Ермітажу (1952–1953) на територіях, які розташовані східніше Збруча аж до Могилева-Подільського і Рашкова були відкриті сотні нових пам’яток пізнього періоду епохи бронзи – раннього заліза. Їх аналіз корінним чином змінив уявлення про межі поширення культури населення, яке прийнято було називати носіями західноподільської групи.

У своєму відомому виступі на конференції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР 1952 р. Б. Граков і А. Мелюкова виступили з тезисом про те, що на території сучасної України у скіфський час існували дві відмінні між собою культури: одна з яких займала територію Степу і була скіфською, друга ж охоплювала землі Лісостепу й була автохтонною, щонайбільше – скіфоїдною. В свою чергу у культурі Українського Лісостепу згадані дослідники виділяли шість груп пам’яток, причому, на крайньому заході і північному заході Б. Граков і А. Мелюкова виділили дві групи пам’яток. Перша з них, яка охоплює територію Кам’янець-Подільської (суч. Хмельницька), Тернопільської та Чернівецької областей названа Б. Граковим і А. Мелюковою “північно-західною Подністровською групою” (в інших місцях їх цитованої праці зустрічаємо скорочену назву цієї групи – “подільська”). Другу групу, пам’ятки якої розташовані нижче по Дністру аж до північних районів одеського Степу, дослідники назвали “молдавською” [Граков, Мелюкова, 1954, с. 82].¹⁷

В той час (1952) Б. Граков і А. Мелюкова трактували пам’ятки Середнього Придністров’я як приналежні до лісостепової скіфоїдної (але не скіфської!) культури. Уся праця цих дослідників була присвячена констатації незвичайної самотності, яскравості й власної генези розвитку тогочасної лісостепової спільноти. Цю концепцію Б. Гракова і А. Мелюкової, в якій, можливо, аж занадто абсолютизовано різницю тогочасних культур Степу й Лісостепу (в

В останні роки С. Березанська (1988) і Л. Крушельницька (1998) також прийшли до висновку про велику ймовірність агатирської приналежності принаймні найбільш привілейованої частини носіїв чорноліського типу пам’яток.

¹⁷ У 1958 році А. Мелюкова дещо змінила свою думку в справі назви пам’яток Середнього Придністров’я, повернувшись до назви “західноподільська”, причому стосовно всього Середнього Придністров’я аж до Могилева-Подільського включно. Однак, “західноподільська група” А. Мелюкової і “західноподільська група” в розумінні Г. Смірної суттєво відрізняються. Хоча б тому, що до західноподільської групи А. Мелюкова з кінця 1950-х років почала зараховувати пам’ятки передскіфського часу (білогрудівської культури й ті, що пізніше були виділені Л. Крушельницькою в непоротівську групу чорноліської культури) й власне скіфського часу. Як знаємо, відома Санкт-Петербурзька дослідниця стоїть на діаметрально протилежних позиціях, пов’язуючи появу пам’яток скіфського часу на Середньому Придністров’ї з проникненням сюди іраномовного кочового (на її погляд – скіфського) компоненту і симбіозу останнього з носіями місцевої культури. З позицій сьогодення, підтримуючи правомірність акцентації А. Мелюкової на безперервний генезис середньодністровських пам’яток щонайменше від пізнього періоду епохи бронзи (що у 1974–1980 роках блискуче підтвердила Л. Крушельницька розкопками однієї з найкраще збережених стратифікованих пам’яток регіону – епонімному Непоротовому) ми, разом з тим, вважаємо неправомірним застосування А. Мелюковою (у своїх пізніших, але вже власних працях) до цих пам’яток терміну “західноподільська група”. Оскільки на території Західного Поділля (а це, в основному, центральна частина сьогоденної Тернопільської області) була поширена не білогрудівська культура, а висоцька. Таким чином, незрозумілість у назвах природно-географічного районування (в даному випадку Середнього Придністров’я) й малозрозуміле бажання за будь-яку ціну реанімувати й надалі притримуватися помилкової назви передвоєнного часу (ніби на догоду історіографічній традиції наших сусідів), й призвело з кінця 1950-х років до плутанини із назвою і таксономічним положенням пам’яток середньодністровського регіону.

стосунку до сьогоднішніх теренів України), можна було б назвати “концепцією широтного розвитку культури” (вздовж географічних паралелей). Сьогодні, після ствердження відсутності будь-яких більш-менш значних за величиною колективів в степовій частині Українського Причорномор’я в VII–VI ст. до нар. Хр. (С. Полін, Н. Гаврилюк, С. Скорий та ін.) стало проблематичним наголошувати на співіснуванні в той час культур Степу і Лісостепу (в розумінні частини дослідників двох незалежних одне від одного етно-політичних утворень – т. зв. землеробської Скіфії і кочово-скотарської Скіфії). Однак на сьогодні так виглядає, що спосіб “втискання” археологічної культури в межі лише однієї чітко визначеної ландшафтно-географічної зони – непродуктивний і помилковий. Цей спосіб не враховує маси нюансів, які живили тіло того соціоорганізму який ми нині називаємо археологічною культурою. Цілком може трапитися так, що південні межі одного з цих соціоорганізмів: правобережно-лісостепоного (яке вслід за В. Щербаківським, Г. Коте, Ю. Колоссовською ідентифікуємо із сколотами та однією з їх частин – агатирсами) сягали північно-західного узбережжя Понту, охоплюючи таким чином правобережну зону Степу аж до гирла Дунаю, тобто т. зв. Прадавню Скіфію, про яку повідомляв Геродот.

Якщо ці припущення підтвердяться, то тоді можна буде ставити питання про відмінне від досі поширеного бачення етно-культурної ситуації в скіфській час на теренах сьогоднішньої України, а саме: концепцію не широтного (вздовж паралелей), як у Б. Гракова і А. Мелюкової, а м е р и д і а л ь н о г о розвитку культури (сколотів, авхатів/агатирсів?) Дніпро-Дністровського межиріччя. Серед перспективних напрямків розробки концепції меридіального розвитку згаданої культури (яку за характером можемо назвати постчорноліською) є аналіз ландшафтно-комунікаційної системи, яку за значенням для тогочасного суспільства можемо прирівняти до венозно-артеріальних шляхів людського організму. Наприклад, саме у меридіальному напрямку проходило східне відгалуження кол. Бурштинового Шляху, яке виходячи із верхів’їв Західного Бугу опускалося на майже рівнинне Подільське плато; звідтам переходило у Причорноморську низовину й Нижнє Подунав’я. З лісостепоної частини Буго-Дніпровського межиріччя, де знаходився згаданий Геродотом Ексампей (Священні Шляхи мовою місцевого населення), розпочиналась процесія передачі гіперборейських Дарів на о. Делос, започаткована ще в пізній період епохи бронзи (цей гідний подиву феномен у релігійному житті тогочасної цивілізованої Європи й досі залишається майже невисвітленим в українській археологічній літературі). З цим та з подібними за значенням шляхами, які розташовані на Придніпровській височині й прилеглому Побужжі, пов’язана й система оборонних дерев’яно-земляних укріплень-городищ, окремі з яких небезпідставно пробують трактувати як протоміста.

П и т а н н я е т н о – к у л ь т у р н о ї п р и н а л е ж н о с т і. У переважній більшості статей, які з’явилися останнім часом і в яких дискутуються питання ранньоскіфської матеріальної і духовної культури, майже не згадуються пам’ятки Середнього Придністров’я, які ще до недавнього часу називали “західноподільською групою скіфської культури”.¹⁸ Таке відношення провідних скіфологів до пам’яток середньодністровського регіону та справедливих сумнівів у їх скіфській приналежності перестане дивувати, коли згадаємо, що, окрім широко пропагованого в радянський час припущення Т. Сулімірського про ірано-кочівницьку приналежність носіїв західноподільських курганів (фактично, в цьому своєму припущенні знаний львівський професор лише пристосував до західноукраїнського регіону відому всім концепцію М. Ростовцева), існувала ще одна, на наш погляд незрівнянно сильніше

¹⁸ Ставлячи під сумнів скіфську приналежність пам’яток Західного Поділля (а ширше – Середнього Придністров’я), не можемо не звернути увагу й на велику проблематичність “скіфської” атрибуції правобережно-лісостепоного (і степових?) пам’яток, які (а це на сьогодні стає чим раз очевиднішим) в абсолютній своїй масі належали місцевому постчорноліському населенню, витоки культури якого простежуються щонайпізніше з пізнього періоду епохи бронзи (білогрудівсько-сабатинівський блок культур). Тому, на наш погляд, стосовно пам’яток Правобережного Лісостепу, які датуються до кінця VI ст. до нар. Хр. включно слід вести мову радше не про ранньоскіфську, а про сколотську їх приналежність з внутрішнім членуванням на старожитності залишені авхатами/агатирсами, катіарами з траспіями й паралатами. І, відповідно до культури цього автохтонного населення, слід, мабуть, розробити власну (відмінну від ранньоскіфської) хронологію й періодизацію його пам’яток та співставляти її з центрально- і східноєвропейськими пам’ятками, які мають абсолютне датування.

аргументована концепція. Мова йде про майже призабуту на сьогодні наукову розробку В. Щербаківським проблеми етно-культурної належності населення Правобережної України в період раннього заліза, основні засади якої наш видатний вчений виклав у низці своїх праць [Щербаківський, 1936, с. 429; 1941, с. 66; Пастернак, 1961, с. 43]. На його думку, носіями культури ранньозалізного віку на теренах сьогоднішньої Київщини, Поділля, Галичини й Буковини могли бути агатирси. Це припущення визнав за слушне і підтримав Я. Пастернак, який також вважав, що “...агатирси Геродота під кінець VI ст. до нар. Хр. перейшли з України на захід, у Семигород, і поселилися над горішнім бігом р. Марошу” [Пастернак, 1961, с. 45]. Хотілось-би особливо відмітити, що концепція локалізації агатирсів на Правобережжі була оприлюднена В. Щербаківським ще за три десятиліття перед публікацією низки праць відомого німецького дослідника Г. Коте, в яких той прийшов до дуже схожих поглядів на етнічну приналежність “до скіфського” населення Дніпро-Дністровського межиріччя [Kothe, 1967, s. 48].

То які-ж елементи матеріальної культури ставлять під сумнів так поширене ще з другої половини 1930-х років припущення про скіфську, а точніше: ірано-кочівницьку приналежність елітних поховальних пам’яток т. зв. західноподільської групи?

1. Декор. Вкрай нечисленні предмети у звіриному стилі, які виявлені у поховальних пам’ятках, та випадково у середньодністровському регіоні і, які належать до періоду раннього заліза [Бандрівський, 1996, с. 64–77; 1996 а, с. 345–352; Bandrivskij, 1998, p. 467–471], скоріше нагадують звіриний стиль на речах із Келермеських курганів на Кубані, які залишені меотами [Каменецкий, 2001, с. 65–68].

2. Кінське спорядження. На території не лише Західного, але й усього Поділля та прилеглих районів досі не знайдено жодного екземпляру двокільчастих вудил, які прибічники “іранської теорії скіфського” і досі вважають одним з “надійних” маркерів початку ранньоскіфської культури. Натомість, серед деталей упряжі на західних землях Невриди в період HaC2 були поширені розподільчі кільця та залізні вудила з наглухо привареними до них стрижнеподібними псаліями (Перебиківці, курган 2) на кшталт тих, які в той час були розповсюджені на Нижньому Подунав’ї і в Центральних Карпатах. Про те, що середньодністровські псалії з вудилами не є імпортом, а виготовлені місцевими майстрами, свідчить стременоподібне закінчення вудил, яке в тогочасних культурних спільнотах Карпато-Балканського регіону не використовували [Бандрівський, 2005, с. 90–93].

3. Озброєння. На сьогоднішній день на території поширення пам’яток т.зв. західноподільської групи в похованнях не виявлено жодного акінаку (один екземпляр в кенотафі у Ленківцях). Хоча, навіть, якщо б цей тип зброї й був поширений серед місцевого західноневридського населення, той й це не могло б свідчити про скіфські впливи, оскільки акінаки з однаковою охотою використовували і синди, і меоти, і військові підрозділи тогочасних близькосхідних держав, і носії низки груп в Карпатському регіоні. Значна кількість металевих наконечників стріл на пам’ятках IX–VI ст. до нар. Хр. із Середньо- і Верхньодністровського регіону свідчить про спадкоємність і тяглість традиції ще від носіїв непоротівської групи пам’яток та висоцької культури, у яких роль лука займала першорядне значення. Зрештою, промовистим є й факт надзвичайно широкого розповсюдження в непоротівській групі та на пізніх фазах розвитку висоцької культури значного числа бойових циліндричних кам’яних молотків, аналоги яким абсолютно відсутні в степовій частині Північного Причорномор’я (а ширше – в могилах кочівників Східної Європи), зате так само чисельно представлені в протомеотських захороненнях лісостепової зони Передкавказзя й Північного Кавказу.

4. Поховальний обряд. Ні захоронень з кіньми, ні катакомб, ні могил з підбоями, які вважаються своєрідними реперами ранньокочівницької культури, на території поширення т.зв. західноподільської групи досі не знайдено. Натомість, тут широко представлені поховальні (або ж поховально-поминальні) споруди у вигляді чотирикутного в плані склепу стовпової конструкції. Засадничо помилковим є вважати такі підкурганні дерев’яні склепи, як це робить в численних своїх статтях Г. Смірнова, ознакою ранньоскіфської культури. Дослідниця не

враховує того, що в розглядуваний період HaC – HaD носії різних культур Центральної і Південно-Східної Європи ховали представників своєї військової аристократії саме в схожого типу підкурганних спорудах. Наприклад, носії західногальштатської культури вміщували останки померлого у дерев'яні склепи чотирикутної в плані форми, перекриваючи потім ці гробниці курганними насипами [Gedl, 1985, s. 198–199; Бандрівський, Захар'єв, 2002, с. 561]. Подібний обряд існував у племен биланської культури, яка була поширена у VII–VI ст. до нар. Хр. в центральній і північно-східній Чехії. Тут, усередині таких-же підкурганних чотирикутних в плані дерев'яних гробниць, які нерідко оперті на потужні несучі стовпи, вже з VII ст. до нар. Хр. вміщували вози з тілом померлого [Dvorak, 1938; Gedl, 1985, s. 199–200, 314, tabl. XLV, 14; Бандрівський, Захар'єв, 2002, с. 561]¹⁹. Цікаво, що зверху такі гробниці биланської культури перекривались плоским дерев'яним настилом. На території поширення пам'яток т.зв. західноподільської групи залишки схожого плоского дерев'яного перекриття, яке було викладене з дубових брусів довжиною близько 2 м, простежив вже згаданий Т. Сулімирський в кургані № 1 у Ладичині під Тернополем [Sulimirski, 1936, s. 87, fig. 22 – F]. Зрештою, у VII–VI ст. до нар. Хр. практично на всій території Середнього Подунав'я, зайнятій східногальштатською культурою, для поховання тілопальних решток військової аристократії споруджували дерев'яні камери чотирикутної в плані форми, перекриті насипом. І, як свідчать матеріали з могильника в Нових Кожарисках біля Братислави, камери були споруджені у зрубній техніці, зверху перекривались дерев'яними конструкціями, які були оперті на несучі стовпи. У тому ж часі населення гораковської культури в Моравії такі ж чотирикутні в плані підкурганні дерев'яні склепи-камери для поховання родової аристократії обставляло камінням [Gedl, 1985, s. 202, 204].

В середньодністровському регіоні в період раннього заліза був поширений специфічний різновид поховальних споруд, які, крім інших ознак, мусіли мати ритуальні ями, які були розміщені по кутах гробниці або кам'яної вимостки. У жодному з відомих на сьогодні випадків (Шидлівці, Ладичин, Сокилець) такі гробниці не спалювались, а їх кам'яні площадки не використовували для кремації небіжчиків. Подібний щодо поховальної обрядовості і курган № 5 в Перебиківцях. Г. Смирнова зокрема пише, що він виявився єдиним в усьому некрополі, в якому не відзначено ніяких слідів кремації на місці поховання і після поховального кострища, як у всіх решта курганів [Смирнова, 1979, с. 57; Бандрівський, Захар'єв, 2002, с. 558]. Зайвим буде ще раз наголошувати, що жоден з цих типів поховальних споруд, які споруджувало для захоронення своїх померлих західноподільське населення, немає навіть віддалених аналогій серед пам'яток в іраномовному середовищі ранньокочівницької культури Степу. І поховальний обряд і релігійні вірування носіїв т.зв. західноподільської групи якнайтісніше були пов'язані із сколотським землеробським середовищем Правобережного Лісостепу.

5. Кам'яні стелли – характерна ознака скіфської присутності. Незважаючи на значну насиченість середньодністровського регіону каменем, яке б могло бути придатним для цієї цілі, на усій території поширення пам'яток т.зв. західноподільської групи досі не знайдено жодної кам'яної скульптури, яка хоча б віддалено нагадувала “скіфську бабу”. Цей факт тим більш промовистий, що кам'яні т.зв. “скіфські баби” та бази до них поширюються, причому досить щільно, шойно з території Південного Побужжя і далі на схід. Причому, по-перше, “скіфські баби” відомі майже виключно зі степової зони Українського Причорномор'я; по-друге, за спостереженням В. Ольховського і Г. Євдокімова, абсолютна більшість з них датується V–III ст. до нар. Хр. і сконцентрована в Нижньому Побужжі і Нижньому Подніпров'ї [Попова, 1976, с. 108–122, с. 120, карта; Ольховський, Евдокимов, 1994, с. 42, табл. 2]. Отже, якщо погодитися з дослідниками, що кам'яна скіфська скульптура є віддзеркаленням етнічного іраномовного компоненту, то не слід оминати це питання і в проблемі походження “західноподільської групи скіфської культури”, як це робиться до теперішнього часу, а все – таки визнати, що в місцевій

¹⁹ Наприклад, у похованні № 46 на могильнику в Граденін (округ Колін, Чехія) у такій гробниці розчищено залишки воза від якого збереглися обручі коліс діаметром близько 0,8 м, металеві втулки ступиці, у які вставлялися кінці осей, залізні вудила, бронзові псалії, нашивні оздобні бляхи кінської упряжі [Gedl, 1985, s. 199–200, 314].

культури Середнього Дністра в період раннього заліза ірано-кочівницька складова відсутня повністю.

Фактично це означає, що визріла необхідність повернутися до подальшої розробки вже призабутої на сьогодні концепції А. Мелюкової. Відзначаючи свого часу заслуги Т. Сулімирського у справі дослідження пам'яток скіфського часу на Західному Поділлі, Анна Іванівна в той же час вказувала на помилковість його історичних поглядів, коли він, услід за М. Ростовцевим, вважав, що досліджені ним пам'ятки (Братишів та ін.) були залишені скіфами-завойовниками, які ніби-то утворювали політично владарюючу верхівку над місцевим населенням. Такий погляд Т. Сулімирського на “скіфське питання” на Західному Поділлі А. Мелюкова аргументовано заперечила археологічними матеріалами самого ж Західного Поділля. Відкриті в той час на Середньому Подністров'ї численні поселення скіфського періоду за основними рисами матеріальної культури нічим не відрізнялись від матеріалів із місцевих “скіфських” курганів [Мелюкова, 1958, с. 32–49; Тереножкин, 1961, с. 218]. Дослідниця прийшла до висновку, як про це вже згадувалось вище, що в середньодністровському регіоні впродовж скіфського часу не існувало двох різних культур, із яких одна б належала покореним автохтонам, а інша – “скіфам-завойовникам”, а натомість була єдина культура, яка вела своє походження від чорноліської культури в лісостепу між Дністром і Дніпром. Власне, просуванням носіїв цієї лісостепової культури на захід, а не скіфо-іранських племен степової зони Північного Причорномор'я, А. Мелюкова й пояснює факт зникнення носіїв культури фракійського гальштату на Середньому і Верхньому Подністров'ї [Мелюкова, 1958, с. 31, 99; Тереножкин, 1961, с. 218]. Зрештою, такі думки означали також повернення до постійно приглушуваних в той час офіційною наукою поглядів А. Спіцина, який після відвідин ним у 1910 році одного з найпотужніших на Східному Поділлі форпостів періоду раннього заліза – Немирівського городища чітко сформулював для себе наступну картину: на схід від Дніпра до Дону кочували іраномовні скіфи, а на захід від Дніпра, як про це й сповіщає Геродот, мешкала автохтонна землеробська спільнота, яка “...залишила надзвичайно цікаву, єдину й витончену культуру і яка вкрила країну розгалуженою сіткою грандіозних споруд” у вигляді оборонних городищ [Спицын, 1911, с. 65; Тереножкин, 1961, с. 206].

Західний вектор сколотської (авхато/агатирської ?) експансії і проблема Невриди

Свого часу О. Мельниковська, полемізуючи щодо локалізації Невриди, висловила припущення, що остання могла розташовуватися у Прип'ятському Поліссі в ареалі поширення пам'яток милоградської культури [Мельниковская, 1967, с. 169]. Дослідниця дійшла такого висновку, відкинувши чіткі вказівки Геродота про витоки Тірасу із границі земель неврів та розселення неврів у верхній течії Гіпанісу.

Ці орієнтири слугували історикам Античного Світу і в наступні століття (наприклад, Помпоній Мела в I ст. н. е. писав, що “Тірас бере початок в землі неврів” [ВДИ, 1949, с. 280]²⁰. О. Мельниковська проігнорувала також і той факт, що згідно із свідченням галікарнаського історика, неври і агатирси мали спільну границю (у Геродота іонійське – “спільна межа”), на що нещодавно звернула увагу Ю. Колосовська [1982, с. 56]. У цьому питанні все ж більшу рацію мала, очевидно, А. Мелюкова, яка у своїй доповіді “Культура скіфського часу північно-західної частини Наддністрянщини”, що була виголошена дослідницею на Московській конференції 1952 р., виступила з аргументами на користь локалізації Невриди на Поділлі та в прилеглій Буковині. Хоча доповідь А. Мелюкової з невідомих причин не була включена у збірник матеріалів згаданої конференції 1952 р., однак основні моменти все-таки збереглися у стенограмі вечірнього засідання 31 січня, що згодом були прокоментовані Н. Погребовою. Доповнений варіант цієї доповіді з'явився друком лише через шість років. У ньому А. Мелюкова підтвердила свою попередню думку про локалізацію неврів на Поділлі та в

²⁰ Гай Пліній Секунд (I ст. н. е.): “Неври, від яких витікає Борисфен” [ВДИ, 1949, с. 283]; Амміан Марцеллін (IV ст. н. е.): “Борисфен, який бере початок в горах Нервіїв, насичений першопочатковими потоками...” [ВДИ, 1949, с. 289]; Мартіан Капелла (V ст. н. е.): “Неври, у яких Борисфен” [Там само, с. 280] цит. за: [Мельниковская, 1967, с. 172].

прилеглих районах Буковини – в основному ареалі поширення т. зв. західноподільської групи [Погребова, 1954, с. 22–23; Бандрівський, 2005, с. 311–321].

Під Невридою, зокрема її західною частиною, ми розуміємо територію Середнього і Верхнього Подністров'я включно з прилеглими з півночі районами Розточчя, Опілля і Волинського Полісся. Припускаємо також, що Неврида періоду раннього заліза – винятково історико-географічне явище, за яким не слід вбачати територію розселення носіїв якогось окремого етносу. Етимологія назви Неврида може бути пояснена з індоарійського **nau var* – “нове місто”, де останній компонент слід, мабуть, розуміти як **d(h)ā* < індоєвр. **dhē* – “годувати грудьми” [Трубачев, 1999, с. 13]. Авхато/агатирською (сколотською?) мовою Неврида могла б означати новоосвоювану землю – “годувальницю нових міст”. Можливо, саме під цими “містами” слід розуміти справді вражаючу кількість потужних і величезних за площею чорноліських городищ. Одне з них – Суботівське, як свідчать результати радіокарбонного датування, було засноване 3100–3030 рр. (1300 – 1200 cal. BC.) [Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998, с. 96]. Виходячи із наявного на сьогодні археологічного матеріалу, назва Неврида могла з'явитися разом із носіями авхато/агатирської культури (вихідців із Правобережного Лісостепу), які просунувшись не пізніше XI ст. до нар. Хр. на Середнє Придністров'я (пам'ятки непоротівської групи), а згодом, приблизно з X–IX ст. до нар. Хр. – на Верхнє Придністров'я включно з Розточчям, Опіллям і прилеглим Волинським Поліссям, почали іменувати колонізовані ними терени вище наведеною назвою, якою, можливо, називали також матірні землі на Правобережному Подніпров'ї.²¹ З того часу сколотські племена авхатів/агатирсів (які, приблизно, в той самий час рушили у внутрікарпатську дугу), перейшовши також на Поділля та прилеглі терени, стали іменуватися в істориків античного часу як неври, тобто як мешканці новоосвоюваної конкретної місцевості. Зрештою, якийсь відгомін про виселення неврів із своєї Батьківщини (у страху перед навалою змії, яке сталося за одне покоління до походу Дарія), повідомляє й Геродот. Якщо згаданий маршрут переселення авхато/агатирсів (а ширше – сколотського етносу) на захід Українського Лісостепу таки був, то, з огляду на археологічні дані, мусимо припустити, що подібні міграції (і не лише в західному, але й у зворотньому напрямку) могли відбуватися і раніше – в пізній період епохи бронзи. Про це можуть свідчити розкопки Б. Шрамка у Поворсклі (Більське городище), на якому відчутним проступає власне західнолісостеповий – висоцький компонент [Светличная, 1996, с. 153–161].

На підставі археологічних і письмових джерел можемо зробити припущення, що культура західних земель Невриди, вирізняючись своїми нехай і локальними, але – напрочуд яскравими особливостями на тлі сколотської культури Правобережного Лісостепу, у VII–VI ст. до нар. Хр. (а, можливо, і з дещо ранішого часу) підпала під потужний вплив останньої. Схожість інвентаря із сколото-невридських (середньодністровських) поховальних комплексів другої половини VII – середини VI ст. до нар. Хр. до тогочасних пам'яток Середнього Придніпров'я дало підстави вбачати на Середньому Дністрі присутність стороннього – сколотського правобережно-лісостепового компонента. Припускаємо, що свого часу західноподільські неври увійшли в орбіту інтересів царства Колаксія і, судячи з усього, були включені у це сколотське етнополітичне об'єднання (можливо, як автономна територія).

Припускаємо, що із включенням західних земель Невриди у сколотську державу, могло бути якимось пов'язане й відоме Геродоту переселення неврів на територію будинів, тобто у Лівобережний Лісостеп. Імовірно, саме тому історики післягеродотового часу знали неврів також і у верхній течії Борисфена (Пліній Старший, Юлій Солін, Амміан Марцелін, Руфіт Фест Авіен та ін.). Якщо переселення неврів на Лівобережжя Дніпра таки справді відбулося, як це пише Геродот “[...] за одне покоління до походу Дарія”, то це може означати, що воно відбулося наприкінці правління царя Савлія або ж на початку “вокняжіння” царя Ідантірса.

²¹ Першим, хто голосно заявив про те, що територія чорноліської культури і є власне та історична Неврида, був Борис Миколайович Граков (див. Розділ “Неври. Пам'ятники ближайших с севера соседей степных скифов в Правобережье Днепра” в його монографії “Скифы”) [Граков, 1971, с. 120–129].

Той факт, що культура середньодністровських скелотів-неврів у середині VI ст. до нар. Хр. (час імовірного виселення геродотових неврів у землю будинів) не тільки не зникає, але й, так видається, що саме тоді сягає свого найвищого розквіту, може свідчити про прибуття сюди якихось контингентів нового населення із середовища скелотів Правобережного Лісостепу (ймовірно авхатів/агатирсів). Можливо, це були вершницькі військові підрозділи. Те, що на розкопаних до сьогодні поселеннях так званої західноподільської групи не виявлено слідів пожеж, руйнацій оборонних укріплень чи інших слідів насильницької інвазії, може свідчити про неагресивний спосіб цих етнокультурних перетрактацій. Про саму ймовірність перебування у західній (середньо-і верхньодністровській) Невриді якоїсь частини іншоетнічного (?) населення може свідчити повідомлення Гекатея (кінець VI ст. до нар. Хр.), який при перерахуванні племен (із заходу на схід?) називає спершу авхатів, потім неврів і будинів (гелонів), поряд з якими в тому ж “східному” секторі фігурують і агатирси [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 348].

Те, що вже в середині V ст. до н. е. Геродот знову фіксує неврів біля витоків Тірасу і у верхній течії Гіпанісу може свідчити про те, що внаслідок якогось або якихось чинників скелотські владики втратили контроль над західною частиною Невриди.

ЛІТЕРАТУРА

Абаев В. И.

1949 Осетинский язык и фольклор. – М. – Л. – 142 с.

Бандрівський М.

1996 Про час появи найраніших зразків скіфського звіриного стилю на заході України // Більське городище в контексті вивчення пам’яток раннього залізного віку Європи. Збірник наукових праць. – Полтава. – С. 345–352.

1996a Зразки скіфського звіриного стилю із Західної України // Україна в минулому. – Київ / Львів. – Вип. 8. – С. 64–77.

2005 Проблеми Білогрудівки і Чорнолісся – реабілітація “культури українського гальштату”? // АДЛУ – Львів. – Вип. 8. – С. 311–321.

2005a Подільсько-карпатський тип кінської упряжі VII ст. до Р. Х. // Археологія. – К. – № 4. – С. 90–93.

Бандрівський М., Захар’єв В.

1998 Нова знахідка бронзових однокільчастих вудил в Україні // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів. – Т. ССXXXV. – С. 204–210.

2002 Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров’ї (за матеріалами розкопок кургану III в селі Сокілець у 1999 році) // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів. – Т. ССXLIV. – С. 545–562.

Березанская С. С.

1988 Об этнической принадлежности чернолесской культуры // Труды V Международного конгресса археологов – славистов. – К. – С. 16–17.

Бессонова С. С.

1984 О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. – К. – С. 7–10.

1990 Скифские погребальные комплексы как источник реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. – К. – С. 20–23.

Бессонова С. С., Скорый С. А.

2001 Мотронинское городище скифской эпохи. – Киев-Краков. – 157 с.

2006 Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). – К. – 135 с.

Бунятян К.

2005 Доба раннього заліза // Археологія України. Курс лекцій. – К. – 255 с.

Виноградов Ю. А., Марченко К. К.

1991 Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории // СА. – № 1. – С. 145–155.

Гаврилюк Н. А.

- 2005 Скорый С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблемы выделения иранского этнокультурного элемента) – К., 2003. – 162 с. // Археология. – № 3. – С. 101–110. (Рец.)

Геродот із Галікарнасу

- 1937 Опис Скитії. (Мельпомена 1 – 142). Переклад з давньогрецької Теофіля Коструби. – Львів. – 103 с. (перевидання К., 1992. – 72 с.).

Граков Б. Н.

- 1950 Скифский Геракл // КСИИМК. – М. – Вып. XXXIV. – С. 18.

Граков Б. Н, Мелюкова А. И.

- 1954 Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952). – М. – С. 39–93.

Граков Б. Н.

- 1971 Скифы. – М. – 168 с.

Григорьев В. П.

- 1989 Погребение скифского воина-дружинника у с. Гладковщина в Лесостепном Левобережье // Скифо-сибирский мир. Тезисы докладов Всесоюзной конференции. – Кемерово. – Ч. 1. – С. 96 – 100.

Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А.

- 1982 Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий. – М. – 455 с.

Дубовская О. Р.

- 1990 Раннескифские погребения у ст. Новокорсунской // СА. – № 4. – С. 188.
1997 Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья // АА. – Донецк. – № 6. – С. 183.

Клочко В. І., Ковалюх М. М., Мотзенбеккер І.

- 1998 Хронологія Суботівського городища // Музейні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О. І. Тереножкіна. – К. – С. 96–98.

Колосовская Ю. К.

- 1982 Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // ВДИ. – М. – № 4. – С. 47–69.

Колотухин В. А.

- 2000 Киммерийцы и скифы Степного Крыма. – Симферополь. – 141 с.

Крушельницька Л. І.

- 1998 Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами неперотівської групи пам'яток). – Львів – 221 с.

Крушельницька Л., Бандрівський М.

- 1998 Поховальний обряд неперотівської групи пам'яток // Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я. – Львів. – С. 201–208.
1998а Ранньокочівницькі елементи в культурі Середнього Подністров'я IX–VII ст. до н.е. // Музейні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О. І. Тереножкіна. – К. – С. 23–27.

Ктесий Книдский.

- 1947 История Персии, 16 // ВДИ. – С. 299.

Кузнецова Т. М.

- 2004 Некоторые аспекты скифской археологической культуры // *Kimmerowie, scytowie, sarmaci.* – Kraków. – S. 219–230.

Куклина И. В.

- 1985 Этногеография Скифии по античным источникам. – Ленинград. – 204 с.

Либеров П.

- 1949 Скифские курганы Киевщины // КСИИМК АН СССР. – Вып. 30. – С. 101–103.

- 1950 К вопросу о связи культур полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине // КСИИМК АН СССР. – Вып. 34. – С. 75.
- Махортых С. В.*
- 1994 М. Н. Погребова, Д.С.Раевский. Ранние скифы и Древний Восток. – М. – 1992. – 260 с. // Российская археология. – № 3. – С. 231 (рец.)
- Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Белозор В. П.*
- 2006 Исследования совместной украинско-немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2005 г. – 144 с.
- Махортых С. В.*
- 2005 Киммерийцы Северного Причерноморья. – К. – 379 с.
- Медведская И. Н.*
- 1992 Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА. – № 3. – С. 86–112.
- Мельниковская О. Н.*
- 1967 Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. – М. – 194 с.
- Мелюкова А. И.*
- 1958 Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. – № 64. – С. 5–102.
- Мозолевський Б. М.*
- 1990 Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія. – К. – № 1. – С. 134–138.
- 1990а Щодо започаткування у Скіфії династії скіфів царських // Археологія. – К. – № 4. – С. 23.
- Ольховский В. С.*
- 1991 Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VIII-III вв. до н.э.). – М. – 56 с.
- Погребова М. Н., Раевский Д. С.*
- 1992 Ранние скифы и Древний Восток. – М. – 260 с.
- Погребова Н.*
- 1954 Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. // Вопросы скифо-сарматской археологии. – С. 22–23.
- Полин С. В.*
- 1987 О походе Дария в причерноморскую Скифию // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. – Кировоград. – Часть 2. – С. 52.
- 1994 О походе Дария в Причерноморскую Скифию // Древности Скифов. Сборник научных трудов. – К. – С. 96–100.
- Раевский Д. С.*
- 1977 Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии. – М. – 215 с.
- Ростовцев М.*
- 1918 Эллинизм и иранство на юге России. – Санкт-Петербург. – 189 с.
- Рыбаков Б. А.*
- 1979 Геродотова Скифия. – М. – 246 с.
- Светличная Е. В.*
- 1996 О связях населения Бельского городища и Днепровского Левобережья с лужицко-высоцкими племенами // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава. – С. 153–161.
- Скорый С. А.*
- 1999 Киммерийцы в Украинской Лесостепи. – К. – 135 с.
- 2003 Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. – К. – 162 с.
- Скрябинская М. В.*
- 1977 Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – К. – 128 с.

- 1987 Древнейшее свидетельство о знакомстве греков с мифологией скифов // Скифы Северного Причерноморья. – К. – С. 30–33.
- Смирнова Г. И.*
1954 Археологические культуры лесостепной Украины и Молдавии в VII-V вв. до н.э. – Автореф. дис... канд. ист. н. – Л. – 21с.
- Тереножкин И. А.*
1961 Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К. – 246 с.
- Трубачёв О. Н.*
1981 Indoarica в Северном Причерноморье. Источники. Интерпритация. Реконструкция // Вопросы языкознания. – М. – № 2. – С. 3–21.
1999 Indoarica в Северном Причерноморье. Реконструкция реликтов языка. – М. – 319 с.
- Хазанов А. М.*
1975 Легенда о происхождении скифов (Геродот, IV, 5 – 7) // Скифский мир. – К. – С. 74–93.
- Черненко С. В.*
1984 Скифо-персидская война. – К. – 116 с.
- Черненко Е. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозор В. П.*
2005 Исследования совместной украинско-немецкой археологической экспедиции 2004 г. – К. – 96 с.
- Щербаківський В.*
1941 Формация української нації. – Прага. – № 66.
- Bandriwkij M.*
1998 Zum frühesten Meister der skythischen Tierstils in der Westukraine // Das Karpatenbecken und die Osteuropäische steppe. – München (Randen) Westf. – P. 467–471.
- Bekgmann F. G.*
1846 Les Scythes. – Colmar. – 402 p.
- Bruneau Ph.*
1970 Recherches sur Les culter de Dēlos á L'epoque hellenistique et a L'epoque imperiale. – Paris. – 141 p.
- Diakonoff I. M.*
1981 The Cimmerians // Acta Iranica. – V. VII. (Monumentum georgy Morgenshterne I) – P. 3–137
- Junker H.*
1926 Iranica // Orientalische Literaturzeitung. – 1926. – № 10. – S. 876–878
- Kothe H.*
1967 Pseudoskythen // Klio. – Bd. 48. – S. 61–79
1970 Appolons ethnokultureller Herkunft // Klio. – Bd. 52. – S. 18–29.
- Kroll S.*
1984 Urartus Untergang in anderer Sicht // Istanbuler Mittelungen. – B. 34. – S. 141–179.
1988 Grabungsbericht // Bastam II. Ausgrabungen in den urattäischen Aniagen 1977–1978. – Bonn. – 206 p.
- Laroche E.*
1966 Les noms des Hittites. – Paris. – 266 p.
- Machortych S. V., Ielev M. M.*
1992 Über die Anfangsperiod Geschichte der Kimmeriek // Acta Archeologica Carpatica. – Kraków. – T. XXXI. – S. 79–94.
- Pārducz M.*
1971 Die Fragen des ethnischen Verhältnisse des Skythenzeit und des skythischkeltischen Berührungen in Ungaru // Archeologische rozhledy. – Praha. – № 23 (5). – S. 585–589.
- Plezia M.*
1941 Que Lleustudien zu den Skythica des Herodot. – Budapest. – 211 s.
1959–1966 Hecataios über die Völker am Noprldland des Scythisches Shwarzmeergebietes // Eos. – Fasc. 1. – 139 s.
- Rostovtzeff M.*
1922 Iranians and Greeks in South Russia. – Oxford. – 266 p.
- Rawlinson G.*
1859 The history of Herodotus. – London. – T. III. – 546 p.

Tréheau J.

1953 La réalité historique des offrandes hyperboréenes // Studies presented to D. M. Robinson. – Saint-Louis. – T. II. – P. 761–762.

Vasiliev V.

1980 Scitii agatîrși pe teritorial României. – Cluj-Nâpoca. Dacia. – 167 p.

Windekens A. J.

1949/1950 Les noms des Saces et des Scythes // Beitr. Zur Namenforschung. – Bd. I. –100 s.

Mykola BANDRIVS'KYI

MODERN INTERPRETATION OF “SCYTHIC” AND PROBLEM OF ETHNIC-CULTURAL
BELONGING OF BEARERS OF SEREDNIOSTOGIVS’KA GROUP

Existence of Scythian Iran-language nomad ethnical component in local culture of Ukrainian Right-Bank Steppe and Forest-Steppe till V century B.C. is discussed in the paper on the base of antique sources and archaeological data.

Archaeological sites of late Chornolissia, Zhabotyn and other which superseded them in VII-VI centuries B.C. in Ukrainian Right-Bank Forest-Steppe are recognized as part of indigenous population – Scoloths and Avhats/Ahathyrse (and dynasties of Kolaks and Idantyr among them).

Importance of ritual processions – Gifts of Hyperborea to Delos isle – for researches of genesis and religion of Scoloths and Avhats/Ahathyrse is emphasized. This data is not used widely till nowadays.